

— ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ —
Υπεύθυνοι σειράς: Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς

Νικηφόρος Διαμαντούρος

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΔΥΪΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Πλαίσιο ερμηνείας

Μετάφραση
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Πρόλογος

Η μελέτη αυτή αποτελεί μια προσπάθεια ανάγνωσης και ερμηνείας των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, ιδωμένων μέσα από το πρίσμα που δημιουργεί η αμφίδρομη σχέση πολιτικής και πολιτισμού. Η έρευνα που το στηρίζει ολοκληρώθηκε το 1993. Αυτούσιο το κείμενο δημοσιεύθηκε στα αγγλικά το 1994 στην Ισπανία. Μια πολύ βραχύτερη μορφή του περιλήφθηκε σε συλλογικό τόμο που εκδόθηκε στην Αγγλία το 1993.¹

Τρεις κυρίως λόγοι με ώθησαν στην απόφαση να προβώ σε ελληνική έκδοση: πρώτον, οι παροτρύνσεις συναδέλφων και φοιτητών μου που βρήκαν χρήσιμο το σχήμα ερμηνείας που προσφέρει το δοκίμιο αυτό, δεύτερον, το δυσέυρετο της ισπανικής έκδοσης, η οποία έχει πολλού εξαντληθεί, και τρί-

1. Για την ισπανική έκδοση, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece*, Μαδρίτη: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994. Για την αγγλική έκδοση, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Λονδίνο: Macmillan, 1993, 1-25.

τον, η αίσθησή μου ότι σε μεγάλο βαθμό το πέρασμα του χρόνου δεν κατέστησε ανεπείκαιρες τις βασικές του διαπιστώσεις. Την αίσθηση μάλιστα αυτή ενίσχυσε σημαντικά συμπληρωματική έρευνα που κάλυψε την περίοδο 1993-2000 και επιβεβαίωσε τόσο την αυξημένη δυναμική των αλλαγών που εντοπίστηκαν στην πρώτη μορφή αυτής της μελέτης όσο και τα γενικότερα συμπεράσματά της. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η απλή προσθήκη πραγματολογικού υλικού που θα κάλυπτε την περίοδο 1993 και 2000 δεν θα προσέθετε κάτι το ουσιαστικό στο κεντρικό επιχείρημα αυτής της εργασίας. Εξ ου και η απόφασή μου να περιορίσω τις αλλαγές στο ελάχιστο και να παραδώσω το κείμενο στην κρίση του αναγνώστη στην αρχική ουσιαστικά μορφή του.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας την οποία προτείνει το έργο αυτό είναι ότι το γνωστό δίπολο «Ελληνας-Ρωμός» καθώς και οι πολλές παραλλαγές που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα μαζί του (π.χ. Δύση-Ανατολή, λογιotaτισμός-δημοτικισμός, Ευρώπη-Βαλκάνια, Ευρώπη-Ελλάδα κ.λπ.) αποτελούν χρήσιμη πρώτη ύλη για θεωρητικές επεξεργασίες ικανές να συμβάλουν στην πλήρως κατανοήση της λειτουργίας της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και του πολιτικού της συστήματος. Η παραλλαγή που υιοθετείται στην προκειμένη περίπτωση και που λειτουργεί ως κύριο εργαλείο ανάλυσης είναι το δίπολο «μεταρρυθμιστική»-«παρωχημένη» πολιτισμική παράδοση ή κουλτούρα. Το υπόβαθρο που το στηρίζει είναι η αντίστοιχη της πολιτισμικής παράδοσης που έχει τις ρίζες της στην Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρυθμίση, την Επιστημονική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό με εκείνη που εδράζεται στις ιστορικές εμπειρίες του Βυζαντίου, της Ορθοδοξίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ως συστήματος διακυβέρνησης) και της Τουρκοκρατίας. Σπενδω να διευκρινίσω ότι χρησιμοποιώ τις έννοιες «μεταρρυθμιστική» και «παρωχημένη» κουλτούρα ως βεμπειριανούς ιδεότυπους. Η αφαιρετική φύση του αναλυτικού αυτού εργαλείου συμβάλ-

λει ουσιαστικά στην «καθαρότητα» της ανάλυσης και στην πληρέστερη κατανόηση σύνθετων διαδικασιών και γεγονότων, ενώ ταυτόχρονα αποφεύγει την αποκλειστική ταύτιση φυσικών προσώπων ή συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων ή διαδικασιών με τη μια ή την άλλη παράδοση.

Βασικό χαρακτηριστικό του προτεινόμενου σχήματος ερμηνείας είναι ότι καθεμιά από τις δύο αυτές παραδόσεις συγκροτεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα θεώρησης, κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίνεσθαι, με δικό του όραμα για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, τις προϋποθέσεις αναταραγής της και τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού της. Σε ό,τι μας αφορά, η διαφοροποίηση αυτή απλά σημαίνει ότι η οπτική γωνία που παρέχει στον αναλυτή η κάθε παράδοση οδηγεί σε διαφορετικές, αποκλίνοσες και συχνά αλληλοαποκλειόμενες αναγνώσεις των ίδιων γεγονότων, καταστάσεων ή εξελίξεων – αναγνώσεις που υπακούουν σε σαφώς διαφορετικές λογικές και που, με ταξύ άλλων, έχουν άμεσο αντίκτυπο και στις διαδικασίες διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών. Η επιβίωση αυτών των δύο παραδόσεων μέχρι σήμερα τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ισχυρού πολιτισμικού δυϊσμού, που διαχρονικά διατρέπει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και επηρεάζει βαθύτατα τις οικονομικές και πολιτικές της λειτουργίες και εκφάνσεις.

Τα ετερόκλητα κοινωνικά στρώματα και οι σχετιζόμενες με αυτά πολιτικές συμμαχίες που σε κάθε ιστορική στιγμή λειτουργούν ως φορείς και εκφραστές των δύο παραδόσεων παρουσιάζουν αξιοσημείωτη σταθερότητα ως προς τη σύνθεσή τους. Σε γενικές γραμμές, φορείς της μεταρρυθμιστικής παράδοσης αποτελούν τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που σε κάθε ιστορική στιγμή διαθέτουν τις αναγκαίες δεξιότητες και πόρους (πολιτικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς) για να αντιμετωπίσουν με επάρκεια τον ανταγωνισμό που δημιουργεί το μεταβαλλόμενο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Αντίστροφα, η έλλειψη αυτών των πόρων και δεξιοτήτων χα-

ρακτηρίζει τα κοινωνικά στρώματα εκείνα που ιστορικά ταυτίζονται με την παρωχημένη κουλτούρα και λειτουργούν ως εκφραστές της. Για τους μεν η μεταβολή του περιβάλλοντος αποτελεί κατ' αρχήν πρόκληση ικανή να αξιοποιηθεί προς όφελός τους και δυνητικά να συμβάλει στην ενίσχυσή τους. Για τους δε συνιστά απειλή που επιβάλλει την υιοθέτηση αμυντικής στρατηγικής ικανής να διαφυλάξει τα όποια κεκτημένα. Οι συνθήκες που καθορίζουν την ύπαρξη ή την απουσία αυτών των πόρων και δεξιότητων σε κάθε περίπτωση παρυσιάζονται εκτενώς στο κείμενο. Στο σημείο αυτό επιθυμώ να διευκρινίσω ότι η διάκριση μεταξύ ανταγωνιστικών και μη ανταγωνιστικών στρωμάτων, θεσμών ή ομάδων, καθώς και των πόρων και των δεξιοτήτων που συναρτώνται με αυτά είναι ανεξάρτητη από την έννοια του μεγέθους. Πολύ συχνά μεγάλοι σε μέγεθος οργανισμοί ή κοινωνικές ομάδες αποτελούν υποδειγματικούς εκφραστές της παρωχημένης κουλτούρας και, αντίστροφα, μικροί σε μέγεθος θεσμοί λειτουργούν συχνά ως φορείς της μεταρρυθμιστικής παράδοσης.

Σε γενικές γραμμές, τα ρήγματα και οι εν γένει διαιρέσεις που δημιουργεί ο πολιτισμικός αυτός διυϊσμός στη διάρκεια του χρόνου τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της (οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς) και δημιουργούν αντιθέσεις και συγκρούσεις τέτοιες που καθιστούν την υπέρβασή του ιδιαίτερα δυσχερή. Για λόγους που παρουσιάζονται αναλυτικά στο κείμενο, πιστεύω ότι η τρέχουσα ιστορική στιγμή αποτελεί δυνητικά σημείο υπέρβασης αυτού του διυϊσμού. Την άποψη αυτή διατύπωσα προσεκτικά στην πρώτη έκδοση αυτού του κειμένου, όταν οι σχετικές ενδείξεις ήταν ακόμη λιγότερο ευκρινείς. Αίσθησή μου είναι ότι οι εξελίξεις της τελευταίας επταετίας τείνουν να ενισχύσουν την αρχική αυτή εκτίμηση. Οι μεγάλες αλλαγές που παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας τείνουν να ανατρέψουν την ασταθή ισορροπία που, από καταβολής νεοελληνικού κράτους, χαρα-

κτηρίζει τη σχέση των δύο ανταγωνιστικών παραδόσεων και να παράσχουν στις δυνάμεις που εκφράζουν τη μεταρρυθμιστική παράδοση τη δυνατότητα να μετατρέψει τη διαφαινόμενη υπεροχή της σε μόνιμη ηγεμονία και να καταστήσουν κυρίαρχο το δικό τους όραμα για το μέλλον και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Η ένταση που δημιουργεί στο εσωτερικό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων-εκφραστών της παρωχημένης κουλτούρας αυτή η προστιτική της μόνιμης ανατροπής του συστήματος δυνάμεων εξηγεί εν πολλοίς την όξυνση των σχέσεων μεταξύ των φορέων-εκφραστών των δύο παραδόσεων, που τα τελευταία ιδίως χρόνια τείνει να εκταθεί σε ολόένα και ευρύτερους χώρους της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η τρέχουσα αντιπαράθεση για το θέμα της αναγραφής ή μη του θρησκευματος των πολιτών στις νέες αστυνομικές ταυτότητες και η κάπως παλαιότερη σύγκρουση γύρω από την ονομασία του ανεξάρτητου κράτους που διαδέχθηκε τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας αποτελούν γλαφυρά ενδεικτικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου και αναδεικνύουν με ενάργεια τα διαμετρικά αντίθετα συστήματα κατανόησης και νοηματοδότησης των τρεχουσών εξελίξεων και του ευρύτερου ιστορικού γίνεσθαι που η κάθε πλευρά εκφράζει. Εξίσου ισχυρά παραδείγματα μπορούν να σταχυολογηθούν και από το χώρο της οικονομίας αλλά και της δημόσιας διοίκησης. Στην πρώτη περίπτωση, η σταδιακή και επιταχυνόμενη προσαρμογή των ελληνικών οικονομικών δομών στο νέο και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον που δημιουργεί η προϊούσα δικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει ως αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή του τοπίου σε ολόένα και μεγαλύτερο αριθμό κλάδων της οικονομίας, τη δημιουργία συνθηκών δύο ταχυτήτων στο εσωτερικό του κάθε κλάδου αλλά και τη συγκρότηση ετερόκλητων κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών που διατρέχουν το σύνολο της κοινωνίας. Οι αλλαγές αυτού του τύπου, που στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας ήταν ορατές

στον τραπεζικό χώρο, καθώς και σε αυτόν της ένδυσης, των τροφίμων, των ποτών και της υπόδησης, έχουν κυριολεκτικά μεταμορφώσει αυτούς τους κλάδους, ενώ πιο πρόσφατα έχουν επεκταθεί θεαματικά στις κατασκευές, την ακτοπλοΐα, την υγεία, τον ασφαλιστικό τομέα, τις τηλεπικοινωνίες αλλά και στην ίδια τη δομή της αγοράς εργασίας (ευέλκτο ωράριο, μερική απασχόληση κ.λπ.). Στο άμεσο μέλλον δε προβλέπεται και η ένταξη του τομέα της ενέργειας στο ίδιο σκηνικό.

Ανάλογες συνθήκες παρατηρούνται στο χώρο της δημοσίας διοίκησης. Καθώς γίνεται σταδιακά αντιληπτό ότι η ποιότητα των υπηρεσιών του κρατικού μηχανισμού επηρεάζει άμεσα και κατά τρόπο καταλυτικό την προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής στις συνθήκες που διαμορφώνει το διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον, οι προσπάθειες για την αναβάθμιση της διοίκησης αποκτούν πιο συστηματικό και συνολικό χαρακτήρα. Στη λογική αυτή, για παράδειγμα, εντάσσονται οι πρωτοβουλίες που αντιπροσωπεύουν το πρόγραμμα «Taxis» για τη βελτίωση της οργάνωσης και της λειτουργίας των δημόσιων οικονομικών υπηρεσιών, καθώς και τα προγράμματα «ολικής ποιότητας» που σταδιακά προσαρμόζονται στις ανάγκες διαφόρων υπηρεσιών και δημόσιων οργανισμών κοινής ωφέλειας. Οι αντιδράσεις, όμως, κοινωνικών ομάδων ή φορέων των οποίων τα κερπήματα συμφέροντα δυννητικά απειλούνται από την προσπάθεια δομικών αλλαγών στην οργάνωση και τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης παραστέμνουν άμεσα στην ύπαρξη αποκλινοσών και συχνά συγκρουόμενων προσεγγίσεων όσον αφορά το εννοιολογικό περιεχόμενο της αλλαγής και του εκσυγχρονισμού – προσεγγίσεων εδρασημένων στις διαφορετικές θεωρήσεις και νοηματοδοτήσεις του ιστορικού γίνεσθαι που εκφράζουν οι δύο ανταγωνιστικές πολιτισμικές παραδόσεις.

Ανεξάρτητα από το ποια θα είναι η τελική έκβαση αυτής της σύγκρουσης, οι εξελίξεις αυτές, οι οποίες προοιωνίζονται μη ανατρέψιμες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και οικονο-

μία, υποδεικνύουν την ανάγκη για την υιοθέτηση στρατηγικών στήριξης των πολυπληθών στρωμάτων εκείνων που αποκλείονται περισσότερο εύλογα στην προσαρμογή στο μεταβαλλόμενο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Μια τέτοια εξέλιξη θα συμβάλει ουσιαστικά στην πραγμάτωση του διττού στόχου της διατήρησης των πολλαπλών οφελών που προκύπτουν από την ένταξη στο χώρο των προηγμένων κοινωνιών και οικονομιών και της ταυτόχρονης διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στη χώρα.

Πριν ολοκληρώσω τη σύντομη αυτή εισαγωγή, θα ήθελα να εστιάσω την προσοχή του αναγνώστη σε ένα ζήτημα ορολογίας που δημιουργήσει ιδιαίτερες δυσκολίες στη μετάφραση. Ο αγγλικός όρος που χρησιμοποιήσα, προκειμένου να περιγράψω την ουσία της πολιτισμικής παράδοσης που έλκει τις ρίζες της από το Βυζάντιο, την Ορθοδοξία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Τουρκοκρατία, είναι «underdog». Ο δυσμετάφραστος και πολύσημος αυτός όρος, που χρησιμοποιείται είτε ως όνομα ουσιαστικό είτε ως επιθετικός προσδιορισμός, παραστέμνει σε άτομο ή σύνολο που πιθανολογείται ότι θα εξέλθει χαμένο από έναν αγώνα ή μια σύγκρουση. Εναλλακτικά, ο όρος σημαίνει το θύμα κάποιας αδικίας ή δίωξης. Διευκρινίζω αμέσως ότι ο όρος δεν ενέχει αρνητική ή υποτιμητική αξιολογική φόρτιση. Το εννοιολογικό του περιεχόμενο συγκροτούν τρεις αξιολογικές εκτιμήσεις. Η μία παραστέμνει στην αδυναμία και ειδικότερα στη μειωμένη ικανότητα του underdog να ανταγωνιστεί ισχυρότερους αντιπάλους επί ίσοις όροις, η δεύτερη σε μια διάχυτα ευμενή προδιάθεση και στάση, αλλά ιδίως συμπάθεια (με την έννοια του συν-πάσχειν) για τους underdogs και η τρίτη στη θετική αντιμετώπιση του ενδεχομένου της επικράτησής τους σε μια μελλοντική σύγκρουση ή ανταρσία με κάποιον ισχυρό.

Έτσι, η προσπάθεια εντοπισμού ελληνικού όρου που θα απέδιδε με επάρκεια το πλήρες φάσμα του εννοιολογικού περιεχομένου του αγγλικού αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη,

ιδίως διότι καμιά από τις εναλλακτικές προτάσεις που διερευνήθηκαν δεν ανταποκρινόταν σε αυτές τις προδιαγραφές. Πιο συγκεκριμένα και χωρίς κατ' αρχήν να εξετάζεται η καταλληλότητα του όρου για τη συγκεκριμένη χρήση, οι διαθέσιμες λύσεις παραλέμπουν συνήθως στο χαρακτηριστικό της αδυναμίας και της μειωμένης ανταγωνιστικότητας («περιθωριακός», «χαμένος», «κακομοίρης», «φουκαράς», «μη ανταγωνιστικός», «μη προνομιούχος», «καταδυναστευόμενος», «πτημένος», «αδικημένος», «θύμα» κ.λπ.). Μερικές από αυτές, όπως ιδίως το «κακομοίρης», το «αδικημένος» και το «φουκαράς» εμπεριέχουν την έννοια της συμπίθειας, όχι όμως και τη θετική αντιμετώπιση της ενδεχόμενης επικράτησης επί ισχυρού αντιπάλου. Πάνω απ' όλα, όμως, όλοι αυτοί οι όροι έχουν ως κοινό υπόβαθρο την αρνητική φόρτιση και την απαξιωτική στάση ως προς αυτό που προσδιορίζουν και, κατά συνέπεια, δεν πληρούν τις αξιολογικές απαιτήσεις του επιστημονικού λόγου.

Με δεδομένες αυτές τις δυσκολίες, οι τρεις όροι που παρουσίασαν τα λιγότερα προβλήματα απόδοσης και μεταξύν των οποίων έγινε η τελική επιλογή ήταν το «αδύνατος», το «μη προνομιούχος» και το «παρωχημένος». Κύριο θετικό χαρακτηριστικό του πρώτου ήταν η έλλειψη έντονων αρνητικών φορτίσεων ή απαξιωτικών στάσεων συνδεόμενων με αυτόν. Αντίστροφα, βασικό μειονέκτημά του αποτελεί η αδυναμία του να αποδώσει με κάποιο βαθμό επάρκειας τη διάσταση της συμπίθειας και του συμπάσχειν που ενυπάρχει στον πρωτότυπο αγγλικό όρο. Εξίσου σημαντική, επίσης, αποδείχθηκε η αδυναμία του όρου να εκφράσει μια αξιολογική ουδετερότητα (όπως το κατορθώνει ο αγγλικός πρωτότυπος) απέναντι στην έννοια του μεγέθους. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποκτά ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι στο ερμηνευτικό σχήμα που προτείνεται στο κείμενο πολλοί μεγάλοι μεγέθους οργανισμοί, φορείς ή κοινωνικές ομάδες αποτελούν ισχυρούς εκφραστές της παρωχημένης πολιτισμικής παράδοσης.

Εκ πρώτης όψεως, ο όρος «μη προνομιούχος» παρουσιάζει τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα, εφόσον ανταποκρίνεται με εστίαση σε σημαντικό τμήμα του εννοιολογικού περιεχομένου του αγγλικού όρου. Όμως οι έντονες φορτίσεις που έχει αποκτήσει ο όρος αυτός από την πρόσφατη ελληνική ιστορία και, ειδικότερα, η ταύτιση του με συγκεκριμένο πολιτικό χώρο και ιστορικό χρόνο τού στερούν τόσο την αναγκαία διαχρονικότητα που, κατ' ανάγκην, πρέπει να έχει ένα τέτοιο αναλυτικό εργαλείο αλλά και το στοιχείο της αποφόρτισης που, κατ' αρχήν, προσιδιάζει στον επιστημονικό λόγο.

Με αυτά τα δεδομένα, ο όρος «παρωχημένος», τον οποίο, υπό την ιδιότητά του ως μεταφραστή, μου υπέδειξε ο συνάδελφος Δημήτρης Σωτηρόπουλος, απέβη η τελική επιλογή, παρά τα διάφορα και σημαντικά μειονεκτήματά του, κυριότερα των οποίων είναι η αρνητική φόρτιση που εκπέμπει η έννοια του παρωχημένου στο πλαίσιο της ιδεολογικής παράδοσης της προόδου που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα, η σχετική έλλειψη δυναμικής που τον χαρακτηρίζει, καθώς και το γεγονός ότι καλύπτει μέρος μόνο (δηλαδή μειωμένη ανταγωνιστικότητα) του εννοιολογικού περιεχομένου που εκφράζει ο πρωτότυπος αγγλικός όρος. Από την άλλη πλευρά, βασικό πλεονέκτημά του είναι η καταλληλότητά του για χρήση σε επιστημονικό κείμενο, καθώς και η εννοιολογική του ευρύτητα και η πλαστικότητα, που του επιτρέπει να εντάξει στο οπλοστάσιό του έννοιες κρίσιμες για την ανάλυση που επιχειρεί το κείμενο αυτό, όπως το «σύστημα νοσηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίγνεσθαι» και το «όραμα κοινωνίας και των συνθηκών αναπαραγωγής και του εκσυγχρονισμού της». Με τη σειρά της, η επιλογή αυτή κατέστησε δυνατή και στο ελληνικό κείμενο την αντίστιξη «μεταρρυθμιστική παράδοση» και «παρωχημένη κουλτούρα» που δημιουργούν στο αγγλικό κείμενο οι όροι «reformist» και «underdog culture», ενώ ταυτόχρονα υπογράμμισε τη μεθοδολογική και επιστημολογική προσήλωση του γράφοντος στην *αξιολογική ισοτιμία* των δύο πολιτισμι-

κών παραδόσεων που αποτελούν τα κεντρικά εργαλεία ανάλυσης στο κείμενο που ακολουθεί.

Κατά την προετοιμασία της μελέτης αυτής, ιδιαίτερα χρήσιμες στάθηκαν οι πληροφορίες, οι υποδείξεις και οι κοινιές παρατηρήσεις ορισμένων συναδέλφων στην Ελλάδα και το εξωτερικό όσο και οι συνεντεύξεις με άτομα που δέχθηκαν ευχαρίστως να μου εκθέσουν τις απόψεις τους για τη μεταβαλλόμενη φύση της ελληνικής κοινότητας και πολιτικής. Επιθυμώ, λοιπόν, να ευχαριστήσω τους Peter Allen, Michael Herzfeld και Elizabeth Prodromou για τα μακροσκελή και ουσιαστικά σχόλιά τους σε μια πρώτη μορφή της παρούσας εργασίας. Επίσης, τους Σταύρο Θωμαδάκη, John O. Iatrides, Παύλο Κάβουρα, Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Αντώνη Μακρυδημήτρη, Adamantia Pollis, Δημήτρη Σωτηρόπουλο και Susannah Verney για τις διεισδυτικές παρατηρήσεις τους σε συγκεκριμένα σημεία του κειμένου. Ακόμη ευχαριστίες οφείλω στους κυρίους Νίκο Αδαμαντιάδη, Στέλιο Αργυρό, Δημήτρη Δασκαλόπουλο, Νίκο Δήμιου, Λάζαρο Ευφραϊμόγλου, Λάμπρο Κανελλόπουλο, Αντώνη Λυκιαρδόπουλο, Σωτήρη Λουμίδη, καθώς και στην κυρία Βαββάρα Βερνίκου, για το ενδιαφέρον τους στο εγχείρημα αυτό και για την προθυμία τους να αφιερώσουν μέρος του πολύτιμου χρόνου τους στο σχολιασμό των ιδεών που περιέχονται σε αυτή τη μελέτη.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που ανέλαβε και έφερε με επιτυχία σε πέρας το δύσκολο έργο της μετάφρασης του κειμένου αυτού, την κυρία Ελένη Μπερχράκη για την τόσο προσεκτική της επιμέλεια, που συνέβαλε ουσιαστικά στην υφολογική βελτίωση του κειμένου, τις κυρίες Βιβή Καραφέρη και Αιυάδνη Μοσχονά για την πολύτιμη βοήθειά τους στην αποδελτίωση του ημερήσιου τύπου και τον έλεγχο των πηγών αντίστοιχα, την κυρία Αγγέλα Ζαχαριάδου για τη συμβολή της στη σύνταξη του ευρετηρίου,

καθώς και για την καλαίσθητη σελιδοποίηση του κειμένου και τον κύριο Δημήτρη Φραγκούλη που δέχθηκε να εντάξει τη μελέτη αυτή στις εκδόσεις της «Αλεξάνδρειας» και, ιδίως, για την υπομονή που επέδειξε αναμένοντας την παράδοση του κειμένου για μακρύ χρονικό διάστημα.

Τέλος, στη Μάγδα, στον Γιάννη και στον Κωνσταντίνο οφείλω ειδικές ευχαριστίες. Στην πρώτη, σύντροφο ζωής, για την υπομονή και την κατανόηση που έχει επιδείξει επί δεκαετίες απέναντι στις στερήσεις που δημιουργεί η ανάγκη μου για την απομόνωση και την περισυλλογή που απαιτεί η συγγραφή. Γι' αυτόν και για πολλούς άλλους λόγους το βιβλίο αυτό είναι αφιερωμένο σε εκείνη. Στον Γιάννη και τον Κωνσταντίνο για την ικανότητα προσαρμογής που επέδειξαν, σε περίοδο εφηβείας, στις συνθήκες που συνοδεύουν τη συγγραφή μιας μελέτης.

Νικηφόρος Διαμαντούρος
Αύγουστος 2000

Εισαγωγή

Η έννοια της «πολιτικής κουλτούρας» είναι στενά συνδεδεμένη με την αύξηση του ενδιαφέροντος για τη συστηματική και συγκριτική μελέτη των πολιτικών συστημάτων και διαδικασιών, ιδιαίτερα εκείνων του Τρίτου Κόσμου, κατά την εποχή του τέλους της αποικιοκρατίας. Η «πολιτική κουλτούρα» αποτέλεσε ένα σημαντικό εννοιολογικό εργαλείο της αναπτυσσόμενης προσέγγισης για τη μελέτη της πολιτικής που διαμορφώθηκε πρώτη φορά από τον Gabriel Almond και την Επιτροπή Συγκριτικής Πολιτικής του Συμβουλίου Ερευνών για τις Κοινωνικές Επιστήμες της Νέας Υόρκης (Social Science Research Council) και χρησιμοποιήθηκε με επιτυχία στη συγκριτική πολιτική ανάλυση περισσότερο από δύο δεκαετίες.¹

1. Για την έννοια της «πολιτικής ανάλυσης», βλ., μεταξύ άλλων, Lucian W. Pye και Sidney Verba (επιμ.), *Political Culture and Political Development*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965· Lucian W. Pye, «Political Culture», στο David L. Sills (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Νέα Υόρκη: Macmillan and The Free Press, 1968, τ. 12, σ. 218-225. Επίσης, βλ. τον κλασικό ορισμό του Gabriel A. Almond και Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Βοστώνη: Little Brown, 1965· οι ίδιοι, *Civic Culture Revisited*, Βοστώνη: Little Brown, 1980· Lowell Dittmer, «Political Culture and Political Symbolism: Towards a Theoretical Synthesis», *World Politics* 29:4 (1977), σ. 552-583· G.M. Patrick, «Political Culture», στο Giovanni Sartori (επιμ.), *Social Science Concepts*, Beverly Hills, CA: Sage, 1984, σ. 265-314 και Dennis Kavanagh, *Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα: Πατάζησης, 1991.

Η ερμηνευτική αξία της έννοιας έγκειτο μεταξὺ άλλων στην ικανότητά της (α) να αποφεύγει τις αναλυτικές δυσκολίες που παρουσιάζαν παλαιότερα έννοιες με ευρεία επιρροή, όπως «βασιική προσωπικότητα» (modal personality) ή «εθνικός χαρακτήρας», οι οποίες έπασχαν από την υπερβολική σημασία που έδιναν στο ρόλο του ασυνείδητου στην πολιτική, σε βάρος του ορθού λόγου και των σχετικών με αυτόν παραγόντων, (β) να χρησιμοποιεί με φαντασία θεωρητικά συμπεράσματα της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας και ιδιαίτερα της κοινωνικής ψυχολογίας και (γ) να συμβάλλει στην εμφάνιση της κατανόησης σημαντικών αλλά αδιερεύνητων όψεων των δυτικών και μη δυτικών πολιτικών συστημάτων, των σχετικών με τις αξίες, τα σύμβολα και τις πεποιθήσεις.²

Παρά την αναντίρρηση χρησιμότητά της, η «πολιτική κουλτούρα» επικρίθηκε από νομείς. Ανάμεσα στις πιο εύστοχες επικρίσεις ήταν και η διαπίστωση ότι, όπως είχε κατανοηθεί και χρησιμοποιηθεί στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης, η έννοια έτεινε να αντανακλά υπερβολικά τις διανοητικές ενασχολήσεις που ήταν σύμφυτες με την προσέγγιση της κουλτούρας, η οποία

2. Για την έννοια της «βασικής προσωπικότητας» και του «εθνικού χαρακτήρα», βλ. Lauriston Sharp, «Ralph Linton», Robert E. Lane, «Political Personality» και George A. DeVos, «National Character», στο Sills (επιμ.), *International Encyclopedia*, τ. 9, σ. 389, τ. 12, σ. 15, και τ. 11, σ. 14-18. Βλ. επίσης Alex Inkeles και Daniel J. Levinson, «National Character: the Study of Modal Personality and Sociocultural Systems», στο Gardner Lindzey (επιμ.), *Handbook of Social Psychology*, Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954, τ. 2, σ. 970-1020. Για τη χρήση της έννοιας «πολιτική κουλτούρα» σε μια απόπειρα υπέρβασης του «εθνικού χαρακτήρα», βλ. επίσης Almond και Verba, *The Civic Culture*, σ. 11, υποσ. 6. Για την ελληνική περίπτωση, βλ. τη μη θεωρητική εργασία του ιστορικού Απόστολου Ε. Βασιλόπουλου, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα*, Θεσσαλονίκη: έκδοση του συγγραφέα, 1983.

εστιάζεται στις αξίες, τις πεποιθήσεις και στο άτομο ως βασική μονάδα ανάλυσης. Μια άλλη γενικότερη κριτική ήταν ότι η κουλτούρα, όπως χρησιμοποιούνταν στη βιβλιογραφία για την πολιτική ανάπτυξη, συχνά περιοριζόταν σε ένα ρόλο υπολειμματικό και δευτερεύοντα και θεωρούνταν ερμηνευτικό εργαλείο σαφώς υποδεέστερης σημασίας για τη μελέτη της πολιτικής σε σύγκριση με κοινωνικούς, οικονομικούς και άλλους παράγοντες.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται και μελετάται η κουλτούρα έχουν επεκτείνει τις δυνατότητες ανάλυσης και ερμηνείας της. Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε στους μελετητές της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης να εξαγάγουν νέα και πλουσιότερα συμπεράσματα, ικανά να συμβάλουν στην αντιμετώπιση μερικών από τις παλαιότερες επικρίσεις και ανησυχίες που αφορούσαν τους τρόπους με τους οποίους η ενασχόληση με την κουλτούρα και τις πολιτισμικές διεργασίες μπορεί να προωθήσει τη μελέτη της πολιτικής.

Πρωταρχική μεταξὺ των μεταβολών αυτών ήταν η ανεχόμενη τάση για εναλλακτική και ευρύτερη εννοιολόγηση της κουλτούρας, που απέκτησε ιδιαίτερη ισχύ στην ανθρωπολογία και είναι ήδη αποδεκτή και από άλλες κοινωνικές επιστήμες. Η εννοιολόγηση αυτή δίνει έμφαση στις πρακτικές, τις στρατηγικές και στις τακτικές που ακολουθούν τα κοινωνικά υποκείμενα και οι κοινωνικές ομάδες και αναδεικνύουν πολλαπλές και διαρκείς διαδικασίες αμφισβήτησης και διαπραγμάτευσης της καθημερινής ζωής, δημιουργώντας έτσι ένα ευρύτερο και πιο φορφότερο πλαίσιο για την κατανόηση της ανθρώπινης δράσης αλλά και της πολιτικής.

Η εστίαση στον κρίσιμο διαμεσολαβητικό ρόλο των κοινωνικών φορέων όσον αφορά την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας επέδρασε και στις μεθόδους έρευνας, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από τις ατομικές αξίες και πεποιθήσεις στα νοηματικά συστήματα, τους νοητικούς χώρους και στις κοινές

πεποιθήσεις που αρθρώνονται από τα κοινωνικά υποκείμενα, τις ομάδες ή τις συσσωματώσεις και χρησιμοποιούνται ως απο-τελεσματικοί μηχανισμοί, μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή αλλά και επηρεάζεται η εξωτερική πραγματικότητα.

Μια τέτοια ευρύτερη εννοιολόγηση της κουλτούρας που ταυτόχρονα είναι στραμμένη προς το υποκείμενο είχε πολλά-πλά και ευεργετικά αποτελέσματα για τη μελέτη της πολιτικής: επέτρεψε στην ανάλυση να εστιαστεί σε μακροϊστορικές εξελίξεις και προοπτικές και σε ευμεγέθεις δομές. Έστρεψε την προσοχή σε διαδικασίες αλλαγών μικρού και μεγάλου βελην-κούς, που οδήγησαν στην κατασκευή και στην ανασύνθεση μη-χανισμών κοινωνικής αλληλεγγύης με έμμεσες ή άμεσες συνέ-πειες για την πολιτική. Κατέστησε επίσης κατανοητά τα σύνο-λα μεμονωμένων στοιχείων που προκύπτουν από τη δειγματο-ληπτική έρευνα. Ακόμη, η μετατόπιση του αναλυτικού ενδια-φέροντος, στην οποία οδήγησε η νέα εννοιολόγηση της κουλ-τούρας, και ο κεντρικός ρόλος που αυτή αποδίδει στην ανθρω-πινή δράση σε ό,τι αφορά την πρόκληση της αλλαγής, ανταπο-κρίνονται άμεσα σε ορισμένες από τις πλευρές της συνεχούς αναζήτησης για την ανεύρεση διαύλων ικανών να συνδέσουν κατά τρόπο αποτελεσματικό το μικροεπίπεδο με το μακροεπί-πεδο στην προβληματική της πολιτικής επιστήμης.³

3. Για την όλο και μεγαλύτερη σημασία της κουλτούρας στις κοινωνι-κές επιστήμες και ιδιαίτερα στη μελέτη της πολιτικής, βλ., μεταξύ άλλων, Anthony Giddens, *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press, 1984· Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cam-bridge University Press, 1977· Michael Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέπτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998· Mike Featherstone (επιμ.), *Cultural Theory and Cultural Change*, Λονδίνο: Sage Publications, 1992· το επιστημονικό περιοδικό *Theory, Culture and Society*: Jeffrey C. Alexander και Steven Seidman (επιμ.), *Culture and Society: Contemporary Debates*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1990· Richard A. Schweder, *Thinking Through Cultures: Expeditions in Cultural Psychology*, Cambridge, MA: Harvard University Press,

Με βάση το παραπάνω αναλυτικό πλαίσιο, θα ήθελα να προσεγγίσω τις σχέσεις κουλτούρας και πολιτικής στη μετα-δικτατορική Ελλάδα, θέμα που, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν έχει επαρκώς μελετηθεί ούτε με την παραδοσιακή εννοιό-λόγηση της πολιτικής κουλτούρας ούτε με την πιο σύγχρονη, της διασύνδεσης κουλτούρας και πολιτικής. Για να επιτευχθεί όμως κάτι τέτοιο, πρέπει να αναπτυχθούν περισσότερο ορι-σμένα από τα σημεία που ήδη έθιξα και να τεθούν μερικές ακόμη έννοιες που θα αποβούν χρήσιμες στην ανάλυση.⁴

1991· Richard A. Schweder και Robert A. LeVine (επιμ.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1984· Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη: Basic Books, 1973· James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, CT: Yale University Press, 1976· ο ίδιος, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, CT: Yale University Press, 1985· David Laitin, *Politics, Language and Thought*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1977 και ο ίδιος, *Language and States*, Μαδρίτη: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Μάιος 1990. Για μια χρήσιμη εξέταση των σχέσεων κουλ-τούρας και πολιτικής, βλ. Samuel H. Barnes, *Politics and Culture*, Ann Arbor, MI: Center for Political Studies, The University of Michigan, 1988.

4. Μεταξύ των πιο αξιολογών εργασιών για την ελληνική πολιτική κουλτούρα είναι της Μάρως Παντελίδου-Μαλουτά, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Πολιτική κοινωνικοποίηση στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Αθήνα: Gutenberg, 1987, καθώς και οι πιο πρόσφατες και περισσότερο θεωρητικές μελέτες: Nicolas Demertzis, *Cultural Theory and Political Culture*, Lund: Studentlitteratur, 1985· Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1989· ο ίδιος (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτού-ρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσεάς, 1994· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος κ.ά., «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώ-πης: εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 69Α (αυλαοκίρι 1988), σ. 5-24 και το ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοι-νωνικών Ερευνών* 75Α (αυλαοκίρι 1990) με τον τίτλο *Πολιτική κουλτού-ρα: συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις*. Τέλος, για μια ιστορική

Η σημασία που αποδίδεται στην ανθρωπίνη δράση για την πληρέστερη και πιο εκλεπτυσμένη κατανόηση της κουλτούρας τείνει, με τη σειρά της, να τονίσει τον αυξημένο ρόλο της αβελιότητας σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα ή τις συνέπειες της δράσης ως παράγοντα που συνδέεται με τους ποικίλους και συχνά αντιφατικούς μηχανισμούς και λόγους (discourses), μέσω των οποίων η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται αντικείμενο κατασκευής και επαναδιαπραγμάτευσης στο πέρασμα του χρόνου. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις, τέτοιοι μηχανισμοί και λόγοι μπορεί να δημιουργήσουν, να προσθήσουν και να αναπαραγάγουν μια ευρύτερη διαδικασία ολοκλήρωσης, ικανής να διαπεράσει έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό κοινωνικών υποσυστημάτων και να προσδώσει σε αυτά –και στους θεσμούς και τους τρόπους συμπεριφοράς που αυτά επηρεάζουν– πιο ολοκληρωμένη λογική και αναπτυξιακή δυναμική. Μια διαφορετική διαπλοκή κοινωνικών υποκειμένων, λόγων και μηχανισμών μπορεί να καταλήξει σε συνολική διαδικασία κοινωνικής αναταραχής, που διακρίνεται περισσότερο για την αποσπασματική παρά για την ολοκληρωμένη λογική της. Η διαπλοκή αυτή συμβάλλει στην εμφάνιση εξαιρετικά διασμένων κοινωνιών, οι οποίες ακολουθούν μια διαφορετική πορεία (υπ)ανάπτυξης και χαρακτηρίζονται από εμφανώς διαφορετικές θεσμικές δυναμικές και κανονικότητες συμπεριφοράς.

Μεταξύ των πολλών αιτίων, που υποβάλουν τη δημιουργία του ενός ή του άλλου από τους παραπάνω τύπους γενικής διαδικασίας, προεξάρχουσα θέση κατέχει η έκταση της συμβατότητας ή της θετικής συνάρθρωσης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μιας κοινωνίας με το κράτος. Όσο πιο θετική ήταν και είναι η συνάρθρωση μιας κοινωνίας με τους κρατικούς

προσέγγιση στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, Λονδίνο: Macmillan, 1983, σ. 43-69.

θεσμούς τόσο πιο πιθανόν είναι να δημιουργήσει αυτή πολιτισμικές διαδικασίες ολοκλήρωσης που θα έχουν ένα αντίστοιχο θετικό αποτέλεσμα στις κοινωνικές σχέσεις και στην πολιτική. Αντίθετα, όσο μικρότερος είναι ο βαθμός θετικής συνάρθρωσης μεταξύ των δύο τόσο ελλιπέστερη θα είναι η επίδραση ολοκλήρωσης των πολιτισμικών διαδικασιών πάνω στην κοινωνία και την πολιτική.

Το ζήτημα της συμβατότητας των σχέσεων κράτους και κοινωνίας, με τη σειρά του, φέρνει στην επιφάνεια το θέμα του βαθμού ανάπτυξης ή υπανάπτυξης που πετυχαίνουν ορισμένες κοινωνίες, καθώς διαπραγματεύονται τη μετάβασή τους από ένα παραδοσιακό και προκαπιταλιστικό περιβάλλον σε ένα σύγχρονο και καπιταλιστικό. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδιαίτερη αναπτυξιακή πορεία που ακολουθείται κατά τη διάρκεια αυτής της μετάβασης, η πρώτη έναρξη (ή η καθυστέρηση) της εκβιομηχάνισης και η σχετική δύναμη ή αδυναμία της κοινωνίας πολιτών αποκτούν ξεχωριστή σημασία. Ο Alexander Gerschenkron ήταν από τους πρώτους που έδειξαν ότι όσο νορτίερα επέρχεται η εμπειρία της εκβιομηχάνισης τόσο ισχυρότερος είναι ο ρόλος που παίζει η κοινωνία πολιτών στον πολιτισμικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό που συνδέεται με αυτή την εμπειρία. Πράγματι, στην περίπτωση των χωρών που εκβιομηχανίστηκαν νορτίς, τόσο η ίδια η δύναμη της κοινωνίας πολιτών στις απαρχές της εκβιομηχάνισης όσο και η ικανότητά της να οραματίζεται στόχους και να αθρώνει συγκεκριμένα αιτήματα οδήγησαν, μεταξύ άλλων, στην αυξημένη δυνατότητά της να διαδραματίζει στρατηγικό ρόλο στη σταδιακή διαμόρφωση σύγχρονων κρατικών θεσμών. Χαρακτηριστικό στοιχείο τέτοιων θεσμών ήταν η ικανότητά τους να συναρθώνονται θετικά σε μεγάλη έκταση με τις ανάγκες και τις αξιώσεις των κυρίαρχων κοινωνικών υποκειμένων της κοινωνίας πολιτών. Τελικά, ο υψηλότερος βαθμός συνάρθρωσης ευνόησε την ανάδειξη νέων πολιτισμικών πρακτικών και διαδικασιών ολο-

κλήρωσης, οι οποίες, με το πέρασμα του χρόνου, διατέρασαν το κράτος και την κοινωνία, συνέβαλαν στη δημιουργία νέων και την ανανέωση παλαιών μορφών αλληλεγγύης, μετασχημάτισαν δραστηκά τα συστήματα των κοινών πεποιθήσεων που επηρεάζουν τη συμπεριφορά, επιτάχυναν τη διαδικασία αλλαγών και επιβεβαίωσαν την υπεροχή και την τελική κυριαρχία της νέας τάξης πραγμάτων πάνω στην παλαιά.⁵

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η εμπειρία των χωρών ύστερης εκβιομηχάνισης είναι ποιοτικά διαφορετική τόσο στον τομέα αυτό όσο και σε άλλους. Η σχετική αδυναμία της κοινωνίας πολιτών, κατ' εξοχήν γνώρισμα των βιομηχανικά αργοπονημένων χωρών, και των κοινωνικών υποκειμένων να παίζουν κύριο ρόλο στη διαμόρφωση των

5. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι με απλό τρόπο όλα τα ίχνη της παλαιάς τάξης πραγμάτων εξαφανίστηκαν, γιατί κάτι τέτοιο δεν συνέβη ποτέ και ποθενά. Κυρίως επιχειρείται να υπογραμμιστεί η έκταση των μετασχηματισμών που συνδέονται με την εκβιομηχάνιση. Τονίζεται δε ότι, κατά την εμπειρία των χωρών που εκβιομηχανίστηκαν νοτίτερα, είναι συχνά πιθανόν να ανιχνευτεί μια κουλτούρα ολοκλήρωσης, που η κυριαρχία της δεν αμφισβητείται ούτε έντονα ούτε αποτελεσματικά από την παρουσία εναλλακτικών και αντίπαλων πολιτισμικών προταγμάτων.

Για την ανάλυση και τη διαμόρφωση των θέσεων του Gerschenkron, βλ. Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962. Η συμβατότητα κράτους και κοινωνίας είναι εμμέσως ένα από τα μοτίβα που διατρέχουν το έργο του Barrington Moore, Jr., *Κοινωνικές ρίζες της απολυταρχίας και της δημοκρατίας*, Αθήνα: Κάλβος, 1984, όπως επίσης και τη μελέτη των Dietrich Rueschmeyer, Evelyn Huber Stephens και John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1992. Για την καθυστερημένη εκβιομηχάνιση και τα αναπτυξιακά προβλήματα που συνδέονται με αυτή, βλ. Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημικεντρική Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987 και την παλαιότερη μελέτη του ίδιου ειδικά για την Ελλάδα, *Νεοελληνική κοινωνία. Ομείς υπανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας, 1978.

κρατικών θεσμών, ικανών να συναθροώνονται θετικά με τις δικές τους ανάγκες και αξιώσεις, καθώς και η συνακόλουθη ανταγωνιστική και τεταμένη σχέση ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, που προκύπτει από την αργητική συνάφηση μεταξύ τους, ουσιαστικά εμποδίζουν στις χώρες αυτές την εμφάνιση πολιτισμικών διαδικασιών ολοκλήρωσης που θα μπορούσαν να προσδώσουν ηγεμονική νομιμοποίηση στη νέα τάξη πραγμάτων.

Αντίθετα, προέκυψαν ανταγωνιστικές και αντιμαχόμενες πολιτισμικές παραδόσεις, των οποίων ο αριθμός και η ισχύς ποίκιλλαν ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας. Κύρια συστατικά στοιχεία των παραδόσεων αυτών ήταν ο κερματισμένος χαρακτήρας τους, η ιδιαίτερα εσωστρεφής λογική τους και η αδυναμία τους να παράγουν μια δυναμική ολοκλήρωσης και να εξασφαλίζουν τη μόνιμη υπεροχή τους έναντι των αντίπαλων παραδόσεων. Στα μετα-αποικιακά κράτη της Ασίας και της Αφρικής, η ιδιαίτερη ένταση των σχισμάτων, που είχαν τις ρίζες τους σε αρχέγονα αισθήματα, είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη πολλαπλών και συγκρουόμενων πολιτισμικών παραδόσεων, οι οποίες στην ουσία απέκλεισαν την άνοδο μιας κυρίαρχης κουλτούρας ολοκλήρωσης, με συνέπεια τη μη υλοποίηση της διαδικασίας συγκρότησης κράτους και εθνικής ολοκλήρωσης.⁶

6. Για την έννοια των αρχέγονων αισθημάτων και τον τρόπο που αυτά επιδρούν στη συγκρότηση κράτους και τη διαμόρφωση έθνους, βλ. Clifford Geertz, «The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States», στο Clifford Geertz (επιμ.), *Old Societies and New States*, Νέα Υόρκη: The Free Press, 1963, σ. 105-158. Η αναζωπύρωση συγκρούσεων που περιλαμβάνουν τέτοια αισθήματα στις περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και στην Ανατολικο-κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη έχει προκαλέσει διάσταση απόψεων για την ίδια την έννοια. Αυτό συμβαίνει γιατί, σύμφωνα με τη γνώμη πολλών αναλυτών, το αρχέγονο φαίνεται να ταυτίζεται με άκαμπτες πολιτισμικές απόψεις και θέσεις, εγγενώς αντίθετες με την πολιτική διαπραγμάτευση και γι' αυτό

Η εμπειρία των χωρών ύστερης εκβιομηχάνισης στη Νότια Ευρώπη, στον νότιο κώνο της Λατινικής Αμερικής και, σε μικρότερη έκταση, στην Ανατολική Ευρώπη ήταν κάπως διαφορετική. Σε αυτές τις χώρες –θα επικεντρώσω την ανάλυσή μου κυρίως στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία– η ισχύς και οι πόροι των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που ευνοούσαν δομικές αλλαγές στην οικονομία, την κοινωνία και στο πολιτικό σύστημα ήταν αρκετά ισχυροί, ώστε να εδραιώσουν τη μόνιμη παρουσία τους στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής της κάθε χώρας. Συγχρόνως, όμως, οι ίδιες δυνάμεις αποδείχθηκαν ανίκανες να υπερνικήσουν την αντίσταση ισχυρών αντιπάλων συμφερόντων οι οποίοι συνδέονταν με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων και να τα εκτοπίσουν από πολλά κέντρα εξουσίας που κατείχαν. Η αδυναμία της μιας ή της άλλης πλευράς να αποκτήσει μόνιμη υπεροχή και η επακόλουθη ανάδειξη και συνύπαρξη, για μεγάλο χρονικό διάστημα, δύο διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων, η καθεμιά με το δικό της σύμπαν

βαθιά αντιδραστικές σε αλλαγές που επιφέρει η ανθρωπίνη παρέμβαση. Πιστεύω ότι μια τέτοια άκαμπτη και εχθρική αντίληψη της έννοιας είναι λαθεμένη, ακριβώς επειδή είναι ακραία. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο «αφ-χέγονα αισθήματα», για να υπογραμμίσω το γεγονός ότι σε συνθήκες κατάρυσης της εξουσίας, κατάφρασης καθιερωμένων και ευρέως αποδεκτών κανόνων συμπεριφοράς και εκτεταμένης ανασφάλειας, ηθικά αισθήματα, ριζωμένα σε δεσμούς συγγένειας ή σε στενά και απολειστικά προσδιορισμένες ρυθμίσεις αλληλεγγύης, μπορούν να παίζουν όλο και πιο σπουδαίο ρόλο στις στρατηγικές, τις τακτικές και τις πρακτικές που ακολουθούν μέλη ομάδων, καθώς επιχειρούν να αντιμετωπίσουν ένα απορβλεπτό και συχνά εχθρικό περιβάλλον. Αυτού του είδους τα αισθήματα που ούτως ή άλλως υπάχουν θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από τους αναλυτές οι οποίοι προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις κα-ταστάσεις στις οποίες αυτά εμφανίζονται. Για μια λεπτομερή εξέταση της αονητικής συνάρθρωσης κράτους και κοινωνίας και των συνεπειών της για την πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, βλ. Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition».

νομιμάτων και κοινών πεποιθήσεων συμβολικού περιεχομένου, προκάλεσαν βαθιά και διαρκή διαίρεση στην κοινωνία και την πολιτική των χωρών αυτών. Η ικανότητα της καθεμιάς από τις δύο κουλτούρες να προσαρμόζεται δημιουργικά στις αλλαγές στο εγχώριο και διεθνές περιβάλλον αναμφισβήτητα διευκόλυνε την αναστολή τους και επιβεβαίωσε τη συνεχιζόμενη ζωτικότητα τους. Συγχρόνως, όμως, οδήγησε σε περισσότερο στην αναστολή παρά στην προώθηση της ολοκλήρωσης.

Κάτω από αυτή την οπτική, η ιστορία των νοτιοευρωπαϊκών χωρών κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα είναι από πολλές πλευρές μια ιστορία συνεχιζόμενων και, έως πρόσφατα, συνήθως αποτυχημένων προσπάθειών της μιας ή της άλλης πολιτισμικής παράδοσης να μεταφράσει το περιοδικό της προβάδισμα σε μόνιμη υπεροχή και να υποτάξει διά παντός την αντίπαλη παράδοση. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, σε περιόδους κυμαινόμενης διάρκειας, η μια ή η άλλη παράδοση έχοντας κερδίσει την υπεροχή χάρη στην παροδική άνοδο στην εξουσία εκείνων των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που την υιοθετούσαν, ενεργούσε ως κυρίαρχη «λογική» ολοκλήρωσης, ενώ η αντίπαλός της ως «λογική» αντίστασης ή, κατά τον Otto Kirchheimer, ως περιοριστική συνθήκη, η οποία θα έπρεπε να υπερεκραστεί, προκειμένου η παροδική υπεροχή να μετατραπεί σε διαρκή κυριαρχία και η αδιέξοδη σύγκρουση ανάμεσα στο νέο και στο παλιό να οδηγηθεί σε λύση. Από την άλλη μεριά, οι χρονικές περιόδους, κατά τις οποίες καμία από τις δύο κουλτούρες (ούτε οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις με τις οποίες αυτές αντίστοιχα ταυτίζονται) δεν κατόρθωνε να κερδίσει την υπεροχή, χαρακτηρίζονταν από στασιμότητα, αυξανόμενη ένταση και, όχι σπάνια, εμφύλιες συγκρούσεις ή ακόμη και ανοικτό εμφύλιο πόλεμο.⁷

7. Για την έννοια των περιοριστικών συνθηκών, βλ. Otto Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», *American*

Μολονότι οι επανειλημμένες αποτυχίες ολοκλήρωσης εσωτερικεύτηκαν από τις αντίπαλες κουλτούρες με διαφορετικούς τρόπους και με μορφή που ενδυνάμωνε τις αρχές και τις λογικές που διέκριναν την καθεμιά, κατόρθωσαν να προσδώσουν και στις δύο έντονα στοιχεία αναποτελεσματικότητας και ανεπάρκειας, που εκφράστηκαν με διάχυτα αισθήματα ντροπής, ταπείνωσης, αλλοτρίωσης και απάθειας. Μακροχρόνια, η πρόοδος και η αλλαγή, όταν πραγματοποιούνταν, ήταν πάντοτε μικρές και ελλιπείς, δίνοντας την εντύπωση συνεπειών ενός είδους προόδου της οποίας η κεντρική λογική ήταν περισσότερο σωρευτική και προσαυξητική παρά αφομοιωτική. Ο εξαιρετικά βραδύς ρυθμός και το μεγάλο κόστος, κύρια χαρακτηριστικά αυτών των αλλαγών, μείωναν τη δυνατότητα νομιμοποίησης οποιουδήποτε επιτεύγματος και το έκαναν ισχνό και εύθραστο.

Μια γρήγορη ματιά στο πνευματικό και πολιτικό κλίμα

Political Science Review 59:4 (1965), σ. 964-974. Για τη διαπάλη αντίπαλων πολιτισμικών παραδόσεων στην Ισπανία, βλ. Miguel Artola, *La burguesia revolucionaria (1808-1874)*, Μαδρίτη: Alianza Universidad, 1973· Miguel Martinez Cuadrado, *La burguesia conservadora (1874-1931)*, Μαδρίτη: Alianza Universidad, 1973· τις σχετικές σελίδες του κλασικού έργου του Raymond Carr, *Spain 1808-1975*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1982· τη συγγραφική μελέτη του Stanley G. Payne, *History of Spain and Portugal*, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1973 και J. Vicens Vives, *Σύνοψη ιστορία της Ισπανίας*, Αθήνα: Αίολος/Θεοβάντες, 1997. Για την Πορτογαλία, βλ. το προαναφερθέν έργο του Payne και ιδιαίτερα το βιβλίο του A.H. de Oliveira Marques, *History of Portugal*, 2η έκδ., 2 τόμοι, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1976 και David Birmingham, *A Concise History of Portugal*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993. Τέλος, για την Ιταλία, βλ. ειδικά την παλαιά αλλά ακόμη χρήσιμη μελέτη του Christopher Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism: 1870-1925*, Λονδίνο: Methuen, 1967· τη μελέτη του Denis Mack Smith, *Italy: A Political History*, New Haven, CT: Yale University Press, 1997 καθώς και τη σημαντική ανάλυση του Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

που επικρατούσε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού στις τέσσερις νοτιοευρωπαϊκές χώρες θα επιβεβαιώνε το κλίμα δυσφορίας, απογοήτευσης, απόγνωσης και αναποτελεσματικότητας που κυριαρχούσε και στις τέσσερις και το οποίο αναπαραστάθηκε γλαφυρά, μεταξύ πολλών άλλων, στο έργο του José Ortega y Gasset για την Ισπανία και στα τελευταία κείμενα του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου για την Ελλάδα.⁸

Πολύ πρόσφατα μόνο, τις τελευταίες δεκαετίες, αυτή η εκδοχή της «οργανικής κρίσης» του Αντόνιο Γκράμσι φάνηκε να πλησιάζει τη λύση της, καθώς μια από τις δύο αντίπαλες παραδόσεις, εκείνη που ταυτίζεται με τη μεταρρύθμιση, τον εκδημοκρατισμό, τους μηχανισμούς της αγοράς και τον εξορθολογισμό των δομών σταδιακά αλλά σταθερά απέκτησε υπεροχή έναντι της αντιπάλου της και, με αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, έφτασε να είναι μη αναστρέψιμη.⁹

8. Για την οπτική του Ortega y Gasset, βλ. την κλασική ανάλυσή του για την ισπανική κοινωνία και πολιτική των αρχών του αιώνα στο βιβλίο του *Invertebrate Spain*, Νέα Υόρκη: W.W. Norton, 1937. Για τον Παπαρηγόπουλο, βλ. κυρίως Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986 και ο ίδιος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος: Προλεγόμενα*, Αθήνα: Ερμής, 1970. Μια μονογραφία που ασχολείται με την καρχεία που είχε καταλάβει την ελληνική κοινωνία στο γόρσιμα του 20ού αιώνα είναι του Gerassimos Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914*, Boulder, CO: East European Monographs, 1977.

9. Δεν είναι αυτός ο κατάλληλος χώρος για να παρατεθεί η βιβλιογραφία για τις δογματικές αλλαγές που έχουν μετασηματίσει την κουλτούρα και τις κοινωνίες της Νότιας Ευρώπης στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Για μια ιστορική επισκόπηση της διαδικασίας μετασηματισμού που καλύπτει όλη την περιοχή, βλ. Edward E. Malefakis, «The Socioeconomic and Historical Context», στο Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros και Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1995, σ. 33-76. Για μια ανάλυση της κουλτούρας

Η σύνθετη φύση της μετάβασης στη νεωτερικότητα, οι επιλογές που αυτή απαιτεί και οι κληρονομιές που αφήνει μπορούν να γίνουν καλύτερα κατανοητές, εάν ειπωθούν μέσα από τον μεγεθυντικό φακό της έννοιας «κρίσιμο σταυροδρόμι». Η έννοια αυτή, βασισμένη στο έργο των Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan και επεξεργασμένη πρόσφατα από τους Ruth Berins Collier και David Collier, αναφέρεται σε μια διαφορητική και αναπροσανατολιστική συνάντηση μιας κυρίαρχης τάξης πραγμάτων με μια νέα δύναμη, που έχει μακροχρόνιες συνέπειες για την αναπτυξιακή πορεία μιας κοινωνίας. Το «κρίσιμο σταυροδρόμι», έννοια σαφώς σύμφυτη με την ιστορική κοινωνιολογία και τις θεωρίες της ανάπτυξης που έχουν συνδεθεί με τα ονόματα των Barrington Moore Jr. και Alexander Gerschenkron, έχει πρόσφατα χρησιμοποιηθεί δημιουργικά σε διαφορετικά επιστημολογικά περιβάλλοντα που αφορούν τη φύση και τις μακροχρόνιες συνέπειες της αλλαγής, όπως η «ανάλυση εξαρτημένης τροχιάς» (path-dependence analysis) και η «θεωρία του χάους». ¹⁰

και της πολιτικής στη σύγχρονη Ισπανία, βλ. Richard Gunther, *Culture and Politics in Spain*, Ann Arbor, MI: Institute for Political Research, University of Michigan, 1988 και την αναθεωρημένη και επεξεργασμένη μορφή του χειμένου αυτού *Cambio cultural y política in España*, Μαδρίτη: Centro de Estudios Constitucionales, 1991. Για την Πορτογαλία, βλ. Lawrence S. Graham και Douglas L. Wheeler (επιμ.), *In Search of Modern Portugal. The Revolution and its Consequences*, Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1983· Thomas C. Bruneau, *Politics and Nationhood: Post-revolutionary Portugal*, Νέα Υόρκη: Praeger, 1984· Kenneth Maxwell και Michael H. Haltzel (επιμ.), *Portugal. Ancient Country. Young Democracy*, Washington, DC: The Wilson Center Press, 1990· Kenneth Maxwell, *The Making of Portuguese Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995 και Antonio Costa Pinto (επιμ.), *Modern Portugal*, Palo Alto, CA: The Society for the Promotion of Science and Scholarship, 1998.

¹⁰ Για την αρχική επεξεργασία της έννοιας «κρίσιμο σταυροδρόμι», βλ. Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη: The Free Press, 1967, σ. 37-56 και, για μια πιο επτενή επεξεργασία, βλ. Ruth Berins Collier και David Collier,

Η χρησιμότητα της έννοιας είναι διττή. Πρώτον, επικεντρώνει το ενδιαφέρον του μελετητή σε διακριτές φάσεις ή στιγμές της νέας διαδικασίας αλλαγής, που προκύπτει όταν δημιουργηθεί ένα κρίσιμο σταυροδρόμι. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλει ώστε να υπογραμμιστεί η σημασία που έχουν για την κατανόηση της πορείας της αλλαγής συγκεκριμένες αλληλουχίες γεγονότων και να βελτιωθεί η δυνατότητα αξιολόγησης των επιτυχημένων στρατηγικών ή των χαμένων ευκαιριών των υποκειμένων που εμπλέκονται στις διαδικασίες αυτές. Δεύτερον, η ίδια έννοια προωθεί τη συγκριτική εξέταση και την κατανόηση διακριτών αντιδράσεων σε ένα κοινό ερέθισμα που συνδέεται με μια δεδομένη ιστορική στιγμή. Η φύση αυτού του ερεθίσματος (ή, πιο συμβατικά, της κρίσης) ποικίλλει, αλλά η τυπική περίπτωση περιλαμβάνει μια μετατόπιση, έναν αναπροσανατολισμό στην αναπτυξιακή πορεία μιας κοινωνίας και τη δημιουργία μιας νέας τροχιάς, που είναι μεν διαφορετική από την προηγούμενη, αλλά προφανώς την επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτή. Η διάρκεια της κρίσιμης διασταύωσης επίσης ποικίλλει. Στην ανάλυσή τους για το θέμα, οι Ruth Berins και David Collier προσδιορίζουν και σχολιάζουν με συντομία μια ποικιλία τέτοιων συμβάντων που διαρκούν από μια «στιγμή» έως μια εκτεταμένη περίοδο σχεδόν ενός τετάρτου του αιώνα. ¹¹ Το αποτέλεσμα της κρίσιμης διασταύωσης, τέλος, είναι μια νέα

Shaping the Political Arena. Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991, σ. 27-39.

¹¹ Βλ. Collier και Collier, *Shaping the Political Arena*, σ. 32 για την ανάλυση της διάρκειας των κρίσιμων διασταύσεων. Το ενδιαφέρον για τη σημασία της αλληλουχίας των γεγονότων είναι μεγάλο στις μελέτες πολιτικών μεταβολών και ιδιαίτερα αυξημένο στη σύγχρονη βιβλιογραφία για τον εκδημοκρατισμό. Για μια πρόσμη επεξεργασία του θέματος, βλ. Sidney Verba, «Sequences and Development», στο Leonard Binder κ.ά., *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, σ. 283-316.

ιστορική κληρονομιά διαφορετική από εκείνη που ταυτιζόταν με τις προηγούμενες συνθήκες και που υπέστη ρήγμα με την εμφάνιση της κρίσιμης διασταύρωσης. Η διάρκεια αυτής της κληρονομιάς επίσης διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Πάντως, οπωσδήποτε διαρκεί μερικές δεκαετίες ή ακόμη μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Στην περίπτωση της Νότιας Ευρώπης, η απότομη και έντονα διαρρηκτική συνάντηση με τα πολιτικά και ιδεολογικά κύματα που, εκπηγάζοντας από τη Γαλλική Επανάσταση και το φιλελευθερισμό, εμφανίστηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην υπόλοιπη ήπειρο, αποτέλεσε το κρίσιμο σταυροδρόμι, δηλαδή τη φάση εκείνη που επηρέασε βαθιά και μεταμόρφωσε την ιστορία των κοινωνιών της περιοχής και τις έθεσε σε μια καινούρια και ξεχωριστή τροχιά ανάπτυξης. Η πιο σημαντική ιστορική παρκαταθήκη αυτής της εξέλιξης ήταν ο *πολιτισμικός διίσχυος* που, για ενάμιση αιώνα περίπου, αναδείχθηκε σε διακριτικό στοιχείο αυτών των κοινωνιών, στρέφοντας τους υτερασπιστές της παλαιάς τάξης πραγμάτων εναντίον των προπαγανδιστών της νέας. Αυτός ο διίσχυος ουσιαστικά λειτουργήσε ως περιοριστική συνθήκη που εμπόδιζε την αποφασιστική ρήξη με το παρελθόν και καθιστούσε μη αναστρέψιμη τη μετάβαση των κοινωνιών αυτών στη νεωτερικότητα.

Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται στο γενικό αυτό σχήμα. Η συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα περιλάμβανε την εισαγωγή στη χώρα δυτικών, φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών (π.χ. συνταγματισμός, κράτος δικαίου, γραφειοκρατική διοίκηση, τακτικός στρατός) και την εμφύτευσή τους σε παραδοσιακές, προκαπιταλιστικές δομές, που ουσιαστικά ήταν προϊόν της μακράς βυζαντινής (Εκκλησία και δίκαιο) και οθωμανο-λιττισμικής αναπροσανατολισμός στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας συνδεόταν με αυτή τη διαδικασία, η μεταβολή σηματοδοτήθηκε από έντονες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτι-

σμικές συγκρούσεις, στις οποίες τον κύριο ρόλο έπαιξαν όσοι δυνητικά είχαν να ωφεληθούν ή να χάσουν από τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων εξουσίας μέσα στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο της προηγούμενης ανάλυσης, η πλήρης ανταγωνισμών και συγκρούσεων διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους μπορεί να θεωρηθεί το καθοριστικό κρίσιμο σταυροδρόμι στη νεότερη ελληνική ιστορία, ένα συμβάν δηλαδή που οδήγησε τη χώρα σε μια νέα και ξεχωριστή αναπτυξιακή τροχιά και προσδιόρισε τις κύριες παραμέτρους της συνάντησης της Ελλάδας με τη νεωτερικότητα. Η μακροπρόθεσμη ιστορική παρκαταθήκη που ξεπήδησε από αυτό το κρίσιμο σταυροδρόμι ήταν η ανάδειξη δύο ισχυρών και έντονα αντιμαχόμενων πολιτισμικών παραδόσεων, ριζωμένων στα καινούρια (δυτικά) και στα προϋπάρχοντα (βυζαντινά-οθωμανικά) στοιχεία της νεότερης ελληνικής ιστορικής εμπειρίας, που με το πέρασμα του χρόνου αναπαράχθηκαν μέσα από συνεχείς και επικαλυπτόμενες διαδικασίες διάδρασης, επαύξησης, αφομοίωσης και προσαρμογής. Αν και αυτές οι διαδικασίες που διαφέρουν στο χρόνο και στο χώρο μοιάζουν με επάλληλα επίπεδα ενός παλιμνηστον, που αφήνουν τις λεπτομέρειες παλαιότερων συνθέσεων ή σωρεύσεων στην αφάνεια, τα βασικά χαρακτηριστικά που διατρέχουν την καθεμιά από τις δύο ελληνικές κοινότητες έχουν παραμείνει αξιοσημείωτα αναγνωρίσιμα για πολύ χρόνο και έχουν διαμορφώσει τη δυναμική της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα.¹²

12. Για την καθυστερημένη εμβιομηχανή της Ελλάδας, βλ. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία*, σ. 17-81. Για την εισαγωγή φιλελεύθερων, δυτικών πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα και για τις σχετιζόμενες με αυτή διαμάχες, βλ. Νικηφόρος Διμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, υπό έκδοση και John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. 1, 1985, τ. 2, 1986. Βλ. επίσης Constantine Tsoucalas,

Δύο κύρια χαρακτηριστικά, κοινά στις αντίπαλες πολιτισμικές παραδόσεις, είναι αξιωματικά. Το πρώτο αφορά τη «διαπεραστική» φύση τους, δηλαδή την ικανότητά τους να διατρέχουν θεσμούς, κοινωνικές τάξεις, κοινωνικά στρώματα και πολιτικά κόμματα στην ελληνική κοινωνία, χωρίς να ταυτίζονται υποχρεωτικά με καμιά από αυτές τις δομές είτε διαχρονικά είτε ακόμη και σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Με άλλα λόγια, παρ' ότι συγκεκριμένοι θεσμοί ή κοινωνικά υποκείμενα, όπως πολιτικά κόμματα, τείνουν σε ορισμένες ιστορικές περιόδους να ταυτίζονται σαφώς με τη μία ή την άλλη από τις δύο αντίπαλες παραδόσεις και να λειτουργούν ως οι κύριοι εκφραστές τους, ο βαθμός της ταύτισής τους ποικίλλει από περίοδο σε περίοδο και δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένος. Δεύτερον, ακριβώς εξαιτίας της «διαπεραστικής» φύσης τους, και οι δύο παραδόσεις έχουν ιστορικά αναταραχθεί στο εσωτερικό του συνόλου σχεδόν των ελληνικών θεσμών, δομών και κοινωνικών ρυθμίσεων. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αναταραχής τους εμβάθυναν την εμπέδωσή τους, διαπότισαν την κοινωνική και πολιτική διάδραση με τις συγκρουσιακές λογικές τους και παρακώλυσαν ανάλογα την ανάδειξη εναλλακτικών και συναινετικών ρυθμίσεων ολολήρωσης, που θα μπορούσαν να δράσουν ως αποτελεσματικοί μηχανισμοί εκπροσώπησης ή συνάθροισης συμφερόντων στην Ελλάδα.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από δύο μέρη: Στο πρώτο, επιχειρείται μια ανατομία των δύο πολιτισμικών παραδόσεων, της ιστορικής τους εξέλιξης και των τυπικών τους χαρακτηριστικών. Στο δεύτερο, χρησιμοποιούνται οι προαναφερθείσες έννοιες για να ερμηνευτούν οι πολιτικές εξελίξεις στη μεταδικτατορική Ελλάδα και ιδιαίτερα στην τελευταία δεκαετία.

«'Enlightened' Concepts in the 'Dark': Power and Freedom, Politics and Society», *Journal of Modern Greek Studies* 9:1 (Μάιος 1991), σ. 10-22, για μια διαφορετική, αλλά συμπληρωματική προσέγγιση.

Η εξέλιξη των δύο πολιτισμικών παραδόσεων

Η παλαιότερη από τις δύο παραδόσεις αντανακλά την ιστορική πραγματικότητα της ελληνικής μακράς διάρκειας. Εμβαπτισμένη στη βαλκανική-οθωμανική κληρονομιά και σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη από την κοσμοθεώρηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που για ιστορικούς, ιδεολογικούς και θεολογικούς λόγους διατηρούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα έντονη και κατά περιόδους μαχητική αντιδυτική στάση, η πρώτη από τις δύο παραδόσεις χαρακτηρίζεται από: έκδηλη εσωστρέφεια, έντονα κρατικιστικό προσανατολισμό σε συνδυασμό με βαθιά διχαστία απέναντι στον καπιταλισμό και το μηχανισμό της αγοράς, συνειδητή προτίμηση προς τον πατερναλισμό και τον προστατευτισμό μαζί με μια παρατεταμένη προσκόλληση σε προκαπιταλιστικές πρακτικές. Ακόμη, η ίδια παράδοση χαρακτηρίζεται από ένα σύμπαν ηθικών αισθημάτων, μεταξύν των οποίων κυριαρχούν συχνά αργέγονες ταυτίσεις με στενές αντιλήψεις και αδιαλλαξίες απέναντι σε κάθε τι το ξένο, έναν λανθάνοντα αυταρχισμό, που ενδυναμώθηκε από τις δομές της οθωμανικής εξουσίας και από τη βαριά πολιτισμική κληρονομιά του καθεστώτος το οποίο τόσο εύστοχα ο Μαξ Βέμπερ είχε ονομάσει «σουλτανιστικό», και, τέλος, από μια αμφίθυμη αντίληψη για κάθε ανανέωση.¹³

13. Για την παράδοση του κρατικισμού στην Ελλάδα, βλ. ιδιαίτερα Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1981 (για τον 19ο αιώνα) και George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, CA: University of California Press, 1983. Για την έννοια των «σουλτανιστικών καθεστώτων», βλ. Max Weber, *Economy and Society*, επιμ. Guenther Roth και Claus Wittich, Berkeley, CA: University of California Press, 1978, τ. 1, σ. 231-232. Για εκτενέστερη ανάλυση, βλ. H.E. Chehabi και Juan J. Linz (επιμ.), *Sultanistic Regimes*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1998· Juan J. Linz, «Totalitarian and Authoritarian Regimes», στο Fred Greenstein

Πρέπει να υπογραμμιστεί η σημασία της Ορθοδοξίας για την ανάπτυξη αυτής της πολιτισμικής παράδοσης. Η Ανατολική Ορθοδοξία, τοποθετημένη γεωγραφικά στην εξωτερική περίμετρο των περιοχών που είχαν ιστορικά αποτελέσει το ευρωπαϊκό τμήμα του δυτικού κόσμου, είναι η κυρίαρχη θρησκεία στις κοινωνίες που, για αρκετούς αιώνες, ήταν οι πρώτες που υπέστησαν τις πιέσεις, τις απειλές και τις καταστροφές από τους πολέμους και τις εισβολές εχθρικών εθνικών και θρησκευτικών ομάδων που προέρχονταν από ανατολικότερες ή νοτιότερες περιοχές. Είτε σε περιόδους μεγάλης ακμής είτε σε στιγμές αδυναμίας, οι κοινωνίες αυτές, εμβαπτισμένες στην πολιτισμική παράδοση της Ανατολικής Ορθοδοξίας, έτειναν να θεωρούν εαυτές ως παρามีθόριες περιοχές και πολιτισμούς εκτεθειμένους πάντοτε σε πιθανές απειλές από εχθρικές δυνάμεις. Συνακόλουθα, κατασχεύαζαν νοητικούς χώρους που αντανάκλασαν αυτή την αντίληψη του περιβάλλοντός τους. Η βαθμιαία αποξένωση του μεσαιωνικού ορθόδοξου κόσμου από τον κόσμο του Καθολικισμού και η επίσημη ρήξη του 1054 πρόσθεσαν μια ακόμη διάσταση εξωτερικής απειλής (αυτή τη φορά από τα δυτικά) στην παράδοση της Ανατολικής Ορθοδοξίας.

Με το πέρασμα του χρόνου, αυτή η αίσθηση απομόνωσης

και Nelson Polsby (επιμ.), *Handbook of Political Science*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1975, σ. 175-411 και Juan J. Linz και Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1996, σ. 51-54. Για μια πρόσφατη μελέτη που χρησιμοποιεί την έννοια του σουλτανικού καθεστώτος για να αναλύσει την πολιτισμική κληρονομιά στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, βλ. P. Nikiforos Diamandouros και F. Stephen Larrabee, «Democratization in Southern Europe: Theoretical Considerations and Evolving Trends», στο Geoffrey Pridham και Tom Gallagher (επιμ.), *Experimenting with Democracy in Southeastern Europe. Regime Change in the Balkans*, Λονδίνο: Routledge, 2000, σ. 24-64.

αναδείχθηκε σε κύριο μοτίβο της κουλτούρας της Ανατολικής Ορθοδοξίας και συνέβαλε στη διαμόρφωση της αντίληψής της για την ιστορία και το ρόλο της σε αυτή. Κρίσιμος ήταν ο ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στην ανάπτυξη της ορθόδοξης κοσμοθεώρησης, καθώς αυτό ιστορικά θεωρούνταν ως πρώτο μεταξὺ ἰσών μέσα στην Ανατολική Ορθοδοξία και κυριαρχούνταν από το ελληνικό τμήμα του ορθόδοξου κόσμου. Αντίστροφα, η ελληνική κυριαρχία του Πατριαρχείου ουσιαστικά σήμαινε ότι πολλά από τα στοιχεία που περιλαμβάνονταν στην αντίληψη του Πατριαρχείου για την Ορθοδοξία και το ρόλο της στην ιστορία βαθμιαία ενσωματώθηκαν στην παλαιότερη από τις ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις που εξετάζουμε εδώ.

Μέσα από αυτό το σκεπτικό, η αποστολή της Ορθοδοξίας προσδιοριζόταν, από θεολογικής σκοπιάς, με αυστηρά συντηρητικούς όρους, στο πλαίσιο των οποίων αποκτούσαν ύψιστη προτεραιότητα η συντήρηση και η υπεράσπιση εκείνων των κοινωνικών και πολιτικών κατασκευών που αντανάκλασαν ακριβέστερα το νόημα του αρχικού συμβολαίου μεταξὺ Θεού και ανθρώπου και εναντιώνονταν ενεργά στις προσπάθειες μεταβολής του. Σε μια πιο κοσμική οπτική, η ίδια άποψη, όπως έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, έχει εκφραστεί με τέσσερις τρόπους ή αρχές: πρώτον, με μια ισχυρή νοοτροπία πολιορκημένων, που εκδηλώθηκε με τους φόβους για τη «συρρίκνωση» του ορθόδοξου κόσμου κάτω από την πίεση των εχθρικών δυνάμεων που τον περιέβαλλαν. Δεύτερον, με μια βαθιά αντιπάθεια προς τις πολιτισμικές και πολιτικές δομές της Καθολικής Εκκλησίας και γενικότερα της Δύσης. Οι διατηρούμενες μνήμες από τη σύγκρουση με αφορμή τις Σταυροφορίες –ειδικά την Τέτατη Σταυροφορία που κατέληξε στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και στη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για περισσότερο από μισό αιώνα (1204-1261)– και από τον αμφιλεγόμενο ρόλο της Δυτικής Χριστιανικής

Εκκλησίας στα γεγονότα που οδήγησαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους οθωμανούς Τούρκους (1453) ήταν δύο από τις πιο οδυνηρές εμπειρίες οι οποίες είχαν διαποτίσει την Ορθοδοξία και συντηρούσαν τη βαθιά έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στον δυτικό χριστιανικό κόσμο. Τρίτον, με μια διάθεση αποδοχής του ουσιαστικού προβοδίσματος της κρατικής εξουσίας έναντι της εκκλησιαστικής. Αυτό το προβάδισμα, που θεωρούνταν θείο κλέυσμα, ήταν ριζωμένο στη χριστιανική βυζαντινή εμπειρία και διατηρήθηκε κατά τη διάρκεια των αιώνων της οθωμανικής κατάκτησης. Με την αντίληψη αυτή συμπορεύονταν η βαθιά πεποίθηση ότι «...ή εκκλησία δεν έχει κοσμικήν άποστολήν, διότι δεν είναι εκ του κόσμου τούτου και οφείλει να μὴν ἐπιζητῇ τι τὸ κοσμικόν ... [η] φροντίδας, αἵτινες [...] εἶναι προωρισμέναι ἀπὸ Θεοῦ δι' ἄλλον ὀργανισμόν, τὴν πολιτείαν»¹⁴ και, τέλος, μια απέχθεια για τη «διαί-

14. Αναφέρεται στο Αμίλιας Σ. Αλιβιζάτος, *Εκκλησία καὶ πολιτεία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Αθήνα 1937, σ. 22. Για την Ανατολική Ορθοδοξία γενικά, βλ. John Meyendorff, *The Orthodox Church*, Λονδίνο: Darton, Longman, and Todd, 1965· Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Harmondsworth: Penguin, 1963. Για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τον ιστορικό ρόλο του στην Ανατολική Ορθοδοξία, βλ. Μάξιμος, Μητροπολίτης Σάρδεων, *Τὸ οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, 2η ἐκδ., Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1989· Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968 και Theodore H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες 1952. Για την αμφίθυμη σχέση του Πατριαρχείου με τον εθνισμό, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομυλίδης, «Νοεῖς κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης κ.ά. (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ἰδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997, σ. 53-131, και για την περίπτωση της Κύπρου Paschalis M. Kitromilides, «The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict», *Journal of the Hellenic Diaspora* 6:4 (χειμώνας 1979), σ. 5-30. Για

ρεση» μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα, που καθιστούσε την Εκκλησία ανίκανη να αντιμετωπίσει τους κινδύνους που προέκυπταν από την ανάδυση κρατών-εθνών στο προσκήνιο της ιστορίας. Έτσι εξηγείται η έντονη αντίθεσή της, τον 19ο αιώνα, στον εθνικισμό, η οποία τελικά υπερτηρήθηκε με προσφυγή στη μέθοδο που αναγνώριζε την υπεροχή της κοσμικής

τις σχέσεις ανάμεσα στην Ανατολική Ορθοδοξία και τη Δύση, βλ. Derek Baker (επιμ.), *The Orthodox Churches and the West*, Οξφόρδη: Basil Blackwell, 1976 και Philip Sherrard, *The Greek East and Latin West. A Study in the Christian Orthodox Tradition*, Λονδίνο: Oxford University Press, 1959. Για την ορθόδοξη θεολογία, βλ. Vladimir Lessky, *Orthodox Theology: An Introduction*, Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1989 και Panagiotis N. Trembelas, *Dogmatique de l'église orthodoxe catholique*, 3 τόμοι, Παρίσι: Éditions de Chevetogne, Desclée De Brouwer, 1966/68. Για τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που έχουν να αντιμετωπίσουν η Ανατολική Ορθοδοξία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο στα τέλη του 20ού αιώνα, βλ. Pedro Ramet (επιμ.), *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century. Christianity under Duress*, Durham, NC: Duke University Press, 1988, όπως και τη συνέντευξη του καθηγητή Ιωάννη Ζηζιουλά, Μητροπολίτη Περγάμου, ειδικού σε δογματικά θέματα, στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 5 Σεπτ. 1993, σ. 8 και ιδιαίτερα τη διαπίστωση του ότι οι επilogές που έχει η Ορθοδοξία σήμερα είναι «...ή να αποτελέσει ένα πολιτιστικό 'γκρέο' απομονώνοντας τον εαυτό της από το περιβάλλον της ή να συμμετάσχει δημιουργικά στο ιστορικό γίγνεσθαι. Αν επιλέξει τον πρώτο δρόμο, θα υψώσει μαρμαρό και θα καταντήσει ένα sect προορισμένο αργά ή γρήγορα να εξαλειφεί...». Για την ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και τις σχέσεις της με το σύγχρονο ελληνικό κράτος, βλ. Charles Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969· ο ίδιος, «Church and State in Greece», στο John T.A. Koumoulides (επιμ.), *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, Λονδίνο: Zeno, 1977, σ. 128-152· ο ίδιος, «The Orthodox Church of Greece: The Last Fifteen Years», *Indiana Social Studies Quarterly* 32:1 (άνοιξη 1979), σ. 89-110· George D. Kent, «The Political Influence of the Orthodox Church in Greece», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Colorado, 1971· Kallistos Ware, «The Church: A Time of Transition», στο Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, σ. 208-230· Theofanis Stavrou, «The Orthodox Church in Greece», στο Ramet (επιμ.),

εξουσίας έναντι της Εκκλησίας στα μη κανονικά ζητήματα και πρακτικά μεταφράστηκε με την απρόθυμη συγκατάθεση της τελευταίας στη δημιουργία εθνικών Εκκλησιών στα νεοϊδρυμένα έθνη-κράτη του ορθόδοξου κόσμου.

Οι ιστορικοί δεσμοί οικειότητας που είχαν αναπτυχθεί από παλιά ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης συντέλεσαν ουσιαστικά ώστε να επιτευχθεί, με το πέρασμα του χρόνου, μια όσμωση πολλών από τις απόψεις και τις αντιλήψεις της Εκκλησίας με την παλαιότερη από τις δύο πολιτισμικές παραδόσεις, η οποία από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα άσκησε μεγάλη επιρροή στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Αναφέρω μόνο δύο παραδείγματα: οι ρίζες της ιδεοληπτικής ενασχόλησης της παράδοσης αυτής με το ζήτημα της «συρρίκνωσης του ελληνισμού» ανιχνεύονται σαφώς στην ιστορική αντίληψη του περιβάλλοντος κόσμου ως εχθρικού και στην άποψη του Πατριαρχείου ότι η Ανατολική Ορθοδοξία είναι ένας συρρικνούμενος χριστιανικός πολιτισμός, μονίμως πολιορκούμε-

Eastern Christianity and Politics, σ. 183-207· Vassiliki Georgiadou, *Griechenlands nicht-kapitalistische Entwicklungsspekte im 19. Jahrhundert*, Φρανκφούρτη: Peter Lang, 1991· Θάνος Αιτοβάτς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2 (Οκτ. 1993), σ. 31-47 και Elizabeth H. Prodromou, «Democracy, Religion and Identity in Socialist Greece: Church-State Relations under PASOK, 1981-1989», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Massachusetts Institute of Technology, 1993· Ιωάννης Κονιδάκης, *Εκκλησία και πολιτεία: Άρθρα στο «Βήμα»*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993· ο ίδιος, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισέως τους*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1994· ο ίδιος, *Εκκλησιαστικά Άτακτα*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1999· Paschalis M. Kitromilides και Thanos Veremis (επιμ.), *The Orthodox Church in a Changing World*, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ-Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1998 και Σοφία Μάττα, *Ορθοδοξία και εξουσία στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Εξάντας, 1997.

νος. Οι υποστηρικτές αυτής της παράδοσης, ταυτίζοντας ευφύως αλλά πεπλανημένα το «ελληνικό» με το «ανατολικό ορθόδοξο», έτειναν να θεωρούν ως παραδοσιακά «ελληνικές» (με την εθνική-κοσμική έννοια του όρου) περιοχές και, σε μικρότερο βαθμό, πληθυσμούς που στο παρελθόν είχαν περιέλθει υπό την έντονη πολιτισμική επιρροή του Πατριαρχείου. Μέσω αυτής της επιρροής συμμετείχαν σε έναν υψηλό πολιτισμό επηρεασμένο από ελληνικά στοιχεία, που στηριζόταν κυρίως στη χρήση της ελληνικής γλώσσας ως *lingua franca* στα πεδία της θρησκευτικής ιεραρχίας, του εμπορίου και της ανώτατης εκπαίδευσης. Η ενσωμάτωση αυτών των περιοχών και πληθυσμών σε άλλα βαλκανικά έθνη-κράτη και η κατ' αυτό τον τρόπο εννοούμενη «απόλειψή» τους για το ελληνικό έθνος θεωρήθηκαν απτές αποδείξεις της «συρρίκνωσης του ελληνισμού» και προειδοποίηση για τους πιθανούς κινδύνους που επιφύλασσε το μέλλον και συνεπώς για την ανάγκη επαγρύπνησης μέσα σε ένα απειλητικό περιβάλλον.

Η βαθμιαία απίσχναση σημαντικών και ισχυρών ελληνικών μειονοτήτων σε περιοχές της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που, με το πέρασμα του χρόνου, απέκτησαν την ανεξαρτησία τους και αναδείχθηκαν ως νέα έθνη-κράτη στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, συνέβαλε αποφασιστικά στην ανησυχία για τη «συρρίκνωση του ελληνισμού». Η τάση να εσωτερικεύονται οι εξελίξεις αυτές ως «απώλειες ελληνικών εδαφών» που «δικαιωματικά» ανήκαν στο έθνος και ως μάζιχη παραβίαση εθνικών «εκτετημένων δικαιωμάτων» έφθασε στο αποκορύφωμά της την επαύριο του ξεριζώματος σχεδόν ενάμιση εκατομμυρίου ελληνόφωνων, χριστιανών ορθόδοξων υπηκόων της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη Μικρά Ασία μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στον πόλεμο του 1919-1922 από τις δυνάμεις της αναδυόμενης Δημοκρατίας της Τουρκίας. Η παλαιότερη κουλτούρα, αντί να δεχθεί και να κατανοήσει αυτά τα γεγονότα ως τραγικές μεν αλλά αναπόφευκτες συνέπειες μιας ιστορικής διαδικασίας (δηλαδή

του εθνικισμού) που μετασχημάτιζε ριζικά τις αρχές της πολιτικής οργάνωσης λαών και κρατικών οντοτήτων, φάνηκε να προσιμιά τη φαντασιακή εικόνα των «χαμένων πατρίδων» και «χαμένων εστιών», για τις οποίες την ευθύνη είχαν δυνάμεις εχθρικές προς τον ελληνισμό.¹⁵

Σχετική με τα παραπάνω, αλλά και αξονική διάσταση αυτής της κουλτούρας είναι μια εμφανής ξеноφοβία, της οποίας οι ρίζες είναι εν μέρει θρησκευτικές και εν μέρει κοσμικές. θρησκευτικές λόγω των προνομιακών δεσμών της παλαιότερης κουλτούρας με την Ορθοδοξία (της οποίας η αμυντική αντίληψη για τον κόσμο την επηρέασε ιδιαίτερα) και κοσμικές εξαιτίας των συχνά τραυματικών εμπειριών του ελληνικού κράτους στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής καθ' όλη σχεδόν τη διαδρομή της ιστορίας του. Μεταξύ των ιστορικών πηγών της ξеноφοβίας περιλαμβάνονται: (α) η «υπό όρους κυριαρχία», η οποία χαρακτήριζε το επίσημο καθεστώς της χώρας στη διεθνή σκηνή για έναν αιώνα μετά την απελευθέρωση από την οθωμανική εξουσία, περιόριζε αυστηρά την ελευθερία κινήσεων της και είχε ως αποτέλεσμα μια πληθώρα προσηλυτικών και ταπεινωτικών εμπειριών, (β) οι ατελέσφορες εθνικιστικές φιλοδοξίες που σχετίζονταν με την έντονα διαμορφωμένη, μαζικά και αγωνιώδη ιστορική διαδικασία γέννησης των διάδοχων κρατών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια

15. Για μια παρόμοια ανάλυση πάνω στη σημασία της έννοιας της «συρροϊκωσής», βλ. Θάνος Βερέμης, «Η επιστροφή του εθνικισμού», *Το Βήμα*, 5 Ιαν. 1992. Για τη διατηρούμενη κραιμότητα της έννοιας αυτής, τόσο για την παλαιότερη από τις δύο ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις όσο και για την Ανατολική Ορθοδοξία, βλ. το άρθρο «Πιέσεις στο Πατριαρχείο Ιερουσαλήμ» στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 11 Δεκ. 1992, σ. 2, που εκφράζει ανησυχίες για τον «εξαφισιισμό» του Πατριαρχείου και για την παρασιμιά της κυριαρχίας που απολάμβανε παραδοσιακά ο ελληνικός κλήρος σε αυτή την Εκκλησία – κυριαρχία που οι τοπικοί πληθυσμοί εξαμβάνουν ως «...κατάλοιπο της οθωμανικής διοίκησης...».

και (γ) ο προβληματικός και διχαστικός ρόλος που έπαιζαν στην ελληνική πολιτική σκηνή είτε οι ξένες δυνάμεις είτε οι ντόπιες δομές που άμεσα ή έμμεσα ταυτίζονταν με αυτές.

Ο πυρήνας του ξеноφοβικού στοιχείου, που είναι τόσο προβεβλημένο στην παλαιότερη από τις δύο αντίπαλες ελληνικές κουλτούρες, περιλαμβάνει: (α) μια ξεχωριστή προτίμηση για συννομιτικές ερμηνείες των γεγονότων, στηριζόμενη στη νοοτροπία πολιορκημένου και σε μια σαφώς αμυντική αντίληψη του διεθνούς περιβάλλοντος, κατάλοιπο των θρησκευτικών και κοσμικών επιδράσεων που εξετάστηκαν μόλις παραπάνω, (β) μια διάχυτη και υπερβολική, αλλά και εύθραστη αίσθηση εθνικισμού που συσκοτίζει μόνιμα το δημοκρατικό στοιχείο της κουλτούρας αυτής, (γ) μια μανιχαϊστική διαίρεση του κόσμου σε «φιλέλληνες» και «ανθέλληνες», (δ) ένα εκδηλωμένο σύνδρομο πολιτισμικής κατωτερότητας απέναντι στον δυτικό κόσμο, συνδυασμένο με μια υπερβολική και πεπλανημένη αντίληψη της σημασίας της Ελλάδας στις διεθνείς υποθέσεις και γενικότερα στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού και, τέλος, (ε) μια καθαρή προδιάθεση ταύτισης με σύνολα ή άτομα (π.χ. τους Άραβες, τους Κούρδους, τον κυνηγημένο ήρωα της πορτογαλικής επανάστασης του 1974 Otelio Saraiva de Carvalho) που θεωρούνται ότι έχουν πέσει θύματα της δυτικής αδικίας.¹⁶

16. Οι σχέσεις της Ελλάδας με τις ξένες δυνάμεις είναι το θέμα ογκώδους και άνωσης βιβλιογραφικής παραγωγής. Για μια ισορροπημένη και αξιολογη εισαγωγή στο θέμα, βλ. Theodore A. Coulombis, John A. Petropoulos και Harry J. Psomiades, *Foreign Intervention in Greek Politics*, Νέα Υόρκη: Pella, 1976. Theodore A. Coulombis, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, New Haven, CT: Yale University Press, 1966 και Theodore A. Coulombis και John A. Iatrides (επιμ.), *Greek-American Relations: A Critical Review*, Νέα Υόρκη: Pella, 1980. Για την έννοια της «υπό όρους κυριαρχίας», βλ. Nicholas Kalthas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Νέα Υόρκη: AMS Press, 1965.

Η παλαιότερη κουλτούρα, αντανακλώντας την ιστορική απουσία μεγάλης ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο, την έλλειψη μεγάλων ταξικών αποστάσεων στην ελληνική κοινωνία και τον έντονα αμφιλεγόμενο χαρακτήρα της συγκρότησης κράτους, διακρίνεται ακόμη από έναν ισχυρό και ισοπεδωτικό εξισωτισμό και από τον κυρίαρχο ρόλο που αποδίδει στο κράτος στις σχέσεις του με την κοινωνία. Άμεση συνέπεια αυτών των χαρακτηριστικών είναι μια ιδιαίτερη αντίληψη για τη δημοκρατία και την ιδιότητα του πολίτη, η οποία διαχρονικά έπαιξε έναν αμφιλεγόμενο και προβληματικό ρόλο στις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις που επηρέασαν τη διαδικασία εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα.

Ο ισοπεδωτικός εξισωτισμός της κουλτούρας αυτής και ο κυρίαρχος ρόλος που αποδίδει στο κράτος συνδέονται στενά. Ο πρώτος έχει τις ρίζες του στις ιστορικές εμπειρίες που προέρχονται από την οθωμανική περίοδο της ελληνικής ιστορίας και από την περίοδο μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Τόσο το πλάσμα δικαίου όσο και η πολιτική πραγματικότητα της οθωμανικής εξουσίας έτειναν να προσδίδουν μια εξισωτική διάσταση στην κοινωνική οργάνωση των υποτελών λαών της Αυτοκρατορίας. Η αχαλίνωτη, προσωπική και απόλυτη «σουλτανική» εξουσία, που αποτελούσε το κύριο συστατικό των οθωμανικών καθεστώτων, προσέδιδε αυτό τον εξισωτικό χαρακτήρα στη ζωή των μη μουσουλμάνων

Για τον ελληνικό εθνικισμό και τις συγκρούσεις που συνόδεψαν τη βαθμιαία συρρίκνωση και εξαφάνιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Douglas Dakin, *Η εννοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1982· Θάνος Βερέμης κ.ά. (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997· την κλασική μελέτη του Leften Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart, Wilson, 1958 και τη μεταγενέστερη μελέτη των Charles και Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle, WA: University of Washington Press, 1977.

υπηκόων της Αυτοκρατορίας, η οποία έτεινε να ακυρώνει τις προσηκτικά κατασκευασμένες κοινωνικές αποστάσεις που στηρίζονταν στο κοινωνικό κύρος και τελικά να υποβιβάζει τόσο τους ταπεινούς όσο και τους υψηλόφρονες υπηκόους στην ίδια κατάσταση αβεβαιότητας και ανασφάλειας.

Αυτός ο εξισωτικός χαρακτήρας της οθωμανικής κυριαρχίας οξύνθηκε τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής εξουσίας (18ο και 19ο), καθώς επεκτεινόταν η βαθμιαία αποσύνθεση των αυτοκρατορικών θεσμών και αυξανόταν αντίστοιχα η αυθαιρεσία και η διαφθορά. Τέτοια φαινόμενα ήταν ιδιαίτερα οξυμένα στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας, όπου ήταν συγκεντρωμένος ο κύριος όγκος των ορθόδοξων ελληνόφωνων υπηκόων της. Οι επαρκώς τεκμηριωμένες περιπτώσεις της αιφνίδιας ανόδου και πτώσης των Ελλήνων που κατείχαν επίσημες θέσεις στην τοπική, περιφερειακή και κεντρική διοίκηση αποτελούν απτές αποδείξεις μιας γενικότερης τάσης που παρατηρούνταν σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας κατά τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής της και αναπόφευκτα συνέβαλε στην όξυνση των εξισωτικών ιδιοτήτων αυτής της κουλτούρας της ανασφάλειας και του απρόβλεπτου, μέσα στην οποία ήταν ριζωμένες οι συλλογικές μνήμες των υποτελών πληθυσμών. Αυτές ακριβώς οι συνθήκες, που, με όρους του Thomas Hobbes, χαρακτηρίζονταν από κατάρρευση της τάξης, του νόμου και διάχυτη ανασφάλεια, διαμόρφωσαν μια αντίληψη για το κράτος ως πηγή όλων των εξουσιών και δικαιωμάτων και όργανο των αδυνάτων εναντίον των δυνατών, αντίληψη που κυριάρχησε στην παλαιότερη από τις δύο ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις.

Συνέπεια αυτής της αντίληψης για το κράτος ήταν η άνοδος της θετικιστικής παράδοσης του δικαίου στη νεότερη Ελλάδα, που υποστηρίζει ότι τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα εκπηγάζουν από το κράτος και δεν ενυπάρχουν στα άτομα. Η στενή θεώρηση της ιδιότητας του πολίτη και των ατομικών δικαιωμάτων, που προκύπτει από μια τέτοια διοργανωμένη αντίληψη

του ρόλου του κράτους, επηρέασε αντίστοιχα την αντίληψη της παλαιότερης πολιτισμικής παράδοσης για τη δημοκρατία και γενικότερα για την πολιτική. Εγγενής στη λογική του οιωνεί παντοδύναμου κράτους είναι μια αντίληψη για τη δημοκρατία που: (α) προτάσσει την απευθείας και αδιαμεσολάβητη άσκηση της εξουσίας και υποβαθμίζει την αξία του ρόλου των θεσμών ως δομών που μεσολαβούν και διαμορφώνουν τις σχέσεις μεταξύ κατόχων της εξουσίας και εξουσιαζομένων, (β) διακρίνεται από μεγάλη αμφιθυμία και έλλειψη εμπιστοσύνης ως προς την έννοια μιας ενεργού κοινωνίας πολιτών η οποία γνωρίζει τα δικαιώματά της και επιδιώκει να τα διευρύνει, (γ) επιδεικνύει μια ιδιαίτερη προτίμηση για τις μικρές και οικειές δομές που ευνοούν πρακτικές πατρωνίας και είναι συμβατές με αυτές, (δ) κατανοεί περισσότερο φορμαλιστικά παρά ουσιαστικά τους κανόνες του δημοκρατικού παιγνιδιού και (ε) έχει μια ανάλογη εργαλειωκή αντίληψη της πολιτικής.¹⁷

17. Για τη δομή και την πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1995· H.A.R. Gibb και Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, τ. 1, μέρος 1 και 2, Λονδίνο: Oxford University Press, 1950, 1957· Stanford J. Shaw και Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 τόμοι, Cambridge: Cambridge University Press, 1977· Andrew Wheatcroft, *Οι Οθωμανοί*, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 1994 και Peter F. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τ. Α, Β, Αθήνα: Σμίλη, 1994. Για την κατάσταση διάχυτης κοινωνικής αναταραχής που κυριαρχούσε στα Βαλκάνια και την Ελλάδα την εποχή της οθωμανικής πασαμής, βλ. Stavrianos, *The Balkans*, σ. 117-153 και Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 11-65. Μελέτες πολιτικής επιστήμης για τη σχέση πολιτικής και πελατειακού συστήματος στην Ελλάδα περιλαμβάνονται στα: Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1969· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γιώργος Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1977,

Συνοπτικά, αυτή η παράδοση μπορεί να περιγραφεί ως μια ισχυρότατη παρωχημένη κουλτούρα (underdog culture) που, τόσο στο επίπεδο των μαζών όσο και σε εκείνο των ελίτ, επιεδώθη με το πέρασμα του χρόνου κατ'εξοχήν στα ευρύτατα, παραδοσιακά, εσωστρεφή και λιγότερο ανταγωνιστικά στρώματα και τομείς της ελληνικής κοινωνίας και έγινε αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας από διανοούμενους, εκφραστές αυτής της πολιτισμικής παράδοσης. Το διακριτικό γνώρισμα αυτών των στρωμάτων ήταν η επιλοκή τους σε δραστηριότητες (όπως η οικονομία αυτοκατανάλωσης, η μικρή εμπορευματική παραγωγή που δεν είναι προσανατολισμένη στις εξαγωγές, οι πιστωτικές επιχειρήσεις, οι βιομηχανίες υποκατάστασης εισαγωγών, ο υπερανπτυγμένος και αντιπαργωγικός κρατικός μη-

σ. 73-112 και, αργότερα, στα: Χρήστος Λυριντζής, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1987, σ. 157-182· ο ίδιος, *Το τέλος των «τζακίων». Κοινωνία και πολιτική στην Αρχαία του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991 και Δημήτρης Χαράλαμης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξοθευμένη συνάντηση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα: Εξάντας, 1989. Για ανθρωπολογικές μελέτες στο ίδιο αντικείμενο, βλ. ειδικά John K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Village*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1964· Michael Herzfeld, *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985 και ο ίδιος, *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Mountain Village*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991. Για την αντίληψη της παλαιότερης πολιτισμικής παράδοσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα, βλ. Αδριαντία Πόλλις, *Κράτος, δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988 και η ίδια, «Greek National Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms», *Journal of Modern Greek Studies* 10 (1992), σ. 171-195. Για μια αντίθετη άποψη, βλ. Χρήστος Χατζηρωστήρ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 167-197. Για μια πιο συστηματική, θεωρητική επεξεργασία της έννοιας του ισοπεδοτικού εξισωτισμού, βλ. Diamandouros και Larrabee, «Democratization in South-Eastern Europe», σ. 31-33.

χανισμός και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας) που χαρακτηρίζονται πρωτίτως από χαμηλή παραγωγικότητα, μικρή ανταγωνιστικότητα, έλλειψη ή έστω ισχνότητα οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δεσμών με το εξωτερικό, αποστρέψη προς τις μεταρρυθμίσεις και έντονη ταύτιση και προσήλωση προς διάφορες εκδοχές εγχώριων δομών που αποτελούν κληρονομιά της μαζικής οθωμανικής παράδοσης.

Το «όραμα κοινωνίας» αυτής της κουλτούρας, δηλαδή η εικόνα που έχει για την Ελλάδα στο εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο και η αντίληψη αλλαγής και εκσυγχρονισμού που τη χαρακτηρίζει, αντανακλά αυτό το σύνθετο σύνολο χαρακτηριστικών και σύστημα νοημάτων. Πρόκειται για ένα όραμα αμυντικό, προστατευτικό και εν πολλοίς ανεπεξέργαστο. Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του είναι ο κύριος ή μάλλον ο κυρίαρχος ρόλος που αποδίδει στο κράτος έναντι της κοινωνίας πολιτών. Το κράτος γίνεται ανιληπτό ταυτόχρονα ως ο «φυσικός» σύμμαχος και προστάτης των αδύνατων και μη ανταγωνιστικών στρωμάτων και δομών, των οποίων τα συμφέροντα θα περιφρουρήσει από τις πάντοτε απειλητικές και αυξανόμενες πιέσεις του μηχανισμού της αγοράς και του διεθνούς συστήματος. Επίσης, το κράτος θεωρείται ιστορικά ως η κινητήρια δύναμη για τον αμυντικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, σε μια προσπτική όπου θα ελαχιστοποιείται η αποδιοργάνωση την οποία συνήθως υφίστανται οι παραχρημένες δομές και τα κοινωνικά στρώματα εξαιτίας των αλλαγών. Πρόκειται για μια αντίληψη περί εκσυγχρονισμού πολύ συνθυσμένη στις κοινωνίες ύστερης ανάπτυξης, η οποία αντανακλά την αμφιθυμία αυτής της κουλτούρας για το φιλελεύθερο, δυτικό μοντέλο κοινωνικοοικονομικών αλλαγών και εκδηλώνεται ιστορικά με την τάση για αναζήτηση και πειραματισμό με «εναλλακτικούς» δρόμους προς την ανάπτυξη.¹⁸

18. Άμεσο αποτέλεσμα της αμυντικής αντίληψης αυτής της κουλτούρας για τον κόσμο είναι η σπουδαιότητα που αποδίδει στα «εκτεταμένα δικαιώ-

Το ίδιο το μέγεθος αυτών των στρωμάτων, η διατηρούμενη επιρροή τους εξαιτίας της παραδοσιακής κυριαρχίας τους στην ελληνική κοινωνία, η τεράστια ικανότητά τους για προσαρμογή, που εξασφάλισε την επιβίωσή τους ακόμη και τον πολλαπλασιασμό τους, έκαναν λιγότερο εμφανή για μεγάλο χρονικό διάστημα τη θανάσιμη απειλή στη συνεχιζόμενη ζωτικότητα τους, που είναι μακροχρόνια και προέχεται από τον

ματτα», είτε είναι εθνικά είτε συντεχνιακά είτε ατομικά, τα οποία φαίνεται να απειλούνται διαρκώς από τις αλλαγές. Η επίκληση των δικαιωμάτων είναι εμφανής τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική πολιτική. Στην πρώτη περίπτωση, οι εχθροί ή αντίπαλοι θεωρούνται ότι συνεχώς απειλούν «δικαιες» ελληνικές θέσεις ή ελληνικά «δικαία». Στη δεύτερη, προϋπάκουσες παροχές που απειλούνται από νέα μέτρα γίνονται αντικείμενο υπεράσπισης σαν να ήταν «ιερά δικαιώματα». Με αυτή την έννοια τα δικαιώματα επενδύονται με ένα μόνιμο, αμετάβλητο και ηθικά ανώτερο περιεχόμενο που τα εξυψώνει πάνω από τις ηθικά αμφίσημες και «βρώμιμες» πολιτικές διαμάχες και τον κόσμο των συμβιβασμών που τις συνοδεύουν. Με αυτή την έννοια, πάλι, τα «δικαιώματα» συνιστούν τον αντίθετο πόλο των «συμφερόντων», νοούμενων ως η «φυσική» συνταγή για την ανθρωπινή δράση στις σύγχρονες κοινωνίες και ως εκδηλώσεις της λογικής του «πάρε δώσε», του συμβιβασμού και της αγοράς, που προσδιορίζουν την πολιτική και την οικονομία στον σύγχρονο κόσμο.

Για μια εμβριθή και πρωτότυπη συμβολή που συνδέει συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα με καθεμιά από τις αντίπαλες παραδόσεις στον Μεσοπόλεμο, βλ. Manogordatos, *Stillborn Republic*. Συμπληρωματικά για διάφορες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, βλ. τα έργα του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, για τον 19ο αιώνα και *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986, για την πρόσφατη περίοδο.

Η χρήση του όρου «παρωχημένος» (underdog) θέτει ένα ενδιαφέρον πρόβλημα. Αν και εύστοχα αποδίδει το νόημα και τις προσδιοριστικές διαστάσεις μιας συγκεκριμένης πολιτισμικής παράδοσης, αποτυγχάνει να προσφέρει μια επαρκή ένδειξη του θεωρητικού περιεχομένου του και της ευρύτερης δυνατής χρησιμότητάς του. Η τάση μου είναι να βλέπω αυτό τον όρο ως κατάλληλα προσαρμοσμένο στην αναπτυξιακή εκδοχή των πολυ γνωστών πέντε ζευγών μεταβλητών κανονικοτήτων (pattern variables)

σταδιακό εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής. Η κατευθυντήρια αρχή αυτής της κουλτούρας αντανακλά τόσο αυτές τις μακροχρόνιες πιέσεις όσο και την αντίστοιχη αδυναμία των κοινωνικών στρωμάτων που ταυτίζονται μαζί της –αδυναμία που οφείλεται στην καθυστερημένη και ασθενή εκβιομηχάνιση της Ελλάδας– να συμπίξουν στρατηγικές συλλογικής δράσης, ικανές να δημιουργήσουν βιώσιμες λύσεις, εναλλακτικές της περιθωριοποίησης. Η ίδια κατευθυντήρια αρχή εκφράζει ένα εκτενές, μόνιμο και διαρκώς προσαρμοζόμενο αλλά διάχυτο αίσθημα αμυντικότητας, αδικίας, θυματοποίησης και καταδίκης, που συνδυάζεται με ανθεκτικότητα και τεράστια δύναμη επιβίωσης, και μια ιδεολογική ενασχόληση με βραχυχρόνιους υπολογισμούς σε βάρος μακροχρόνιων σχεδιασμών. Αυτά τα χαρακτηριστικά διαπερνούν τους μηχανισμούς με τους οποίους η κουλτούρα αυτή αντιλαμβάνεται, ερμηνεύει και εσωτερικεύει γεγονότα και εξελίξεις και κατασκευάζει τον φαντασιακό της κόσμο και σύστημα κοινών πεποιθήσεων. Τελικά, πρόκειται για μια κουλτούρα στην οποία, παρά κάποιες διακρινόμενες,

που, σύμφωνα με τον Talcott Parsons, διακρίνουν τις παραδοσιακές από τις σύγχρονες κοινωνίες. Σε αυτή την προοπτική, μια «παρωχημένη» κουλτούρα μπορεί να νοηθεί ως μια υποκατηγορία του «παραδοσιακού», που μπορεί να εφαρμοστεί σε κοινωνίες ή κουλτούρες που έχουν έλθει σε επαφή με πιο «ανεπτυγμένα» συστήματα, έχουν εγκαθιδρύσει ασύμμετρες σχέσεις υποταγής στο εσωτερικό τους και έχουν εσωτερικεύσει αυτή την ασυμμετρία με αρνητικούς και αμυντικούς όρους που μεταφράζονται σε μια αντίστοιχα αμφίθυμη και ξενοφοβική αντίληψη της διεθνούς σκηνής. Για μια παρόμοια εκτίμηση, βλ. Αντώνης Μακρυδημήτης, «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (Απρ. 1994), σ. 146-147. Για τα ζεύγη μεταβλητών κανονικοτήτων του Parsons, βλ. Talcott Parsons και Edward A. Shils (επιμ.), *Towards a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences*, Νέα Υόρκη: Harper and Row, 1962, σ. 76-95.

μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόσκειται η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους.¹⁹

19. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι προσπάθειες περιοδολόγησης είναι γνωστές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα, όταν χρειάζεται να οριοτούν «εσωτερικά-οικονομικά» κριτήρια για να προσδιοριστεί το τέλος μιας εποχής, η αρχή μιας άλλης και η αναπόφευκτη περίοδος της επιτάχυνσης και της μετάβασης, καθώς και να αναγνωριστεί ένα γεγονός ως αρατά σημαντικό ώστε να χαρακτηρισθεί «τομή». Χωρίς να προχωρήσω σε ουσιαστική ανάλυση του ζητήματος, θα έλεγα ότι η παραρτημένη κουλτούρα υπήρξε κυρίαρχη στην ελληνική πολιτική από τη δεκαετία του 1830 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1880 και από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η περίοδος από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 έως το 1909, όπως και η περίοδος από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα μπορούν να θεωρηθούν σιγμές μετάβασης που άνοιξαν το δρόμο για την ανανεωμένη ααμή της αντίσταλης, μεταρρυθμιστικής κουλτούρας.

Για μια ανάλυση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, που εστιάζει στις «αμυντικές» της ιδιότητες, βλ. Ηλίας Κατσούλης, «Το 'ανθρώπινο γέφυλο' στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική 'αμυντική κοινωνία' μπροστά στην πρόκληση του 2000», στο Ηλίας Κατσούλης, Τάσος Γιαννίτοης και Πάνος Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000: Πολιτική, οικονομία και εξωτερικές σχέσεις*, Αθήνα: Πατάζησης, 1988, σ. 35-47.

Η κύρια κοινωνικοοικονομική μεταβολή που μεταμόρφωσε άμεσα την Ελλάδα στη διάρκεια των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών αποτέλεσε το θέμα πολλών άρθρων από οικονομολόγους, αλλά λίγων μελετών από κοινωνικούς επιστήμονες. Οι μονογραφίες είναι λίγες μέχρι στιγμής. Εκτός από τις μελέτες του Μονζέλη, που ήδη αναφέρθηκαν, βλ. P.C. Ioakimidis, «Greece: From Military Dictatorship to Socialism», στο Allan Williams (επιμ.), *Southern Europe Transformed. Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal and Spain*, Νέα Υόρκη: Harper and Row, 1984, σ. 33-60 και τη γενικότερη, συγκριτική μελέτη του Edward E. Malefakis, *Southern Europe in the 19th and 20th Centuries: An Historical Overview*, Μαδρίτη: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1992. Μια μονογραφία γαμμένη από ιστορικό είναι του William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Οξφόρδη: Blackwell, 1978 και μια μελέτη γαμμένη από οικονομολόγο είναι του Andreas F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Kent: Croom Helm, 1988.

Η νεότερη από τις δύο κουλτούρες της σύγχρονης Ελλάδας αντλεί τις πνευματικές της ρίζες από τον Διαφωτισμό και την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού που συνδέεται με αυτόν. Κοσμική και εξωστρεφής στον προσανατολισμό της, η νεότερη κουλτούρα εμπνέεται από τα έθνη της βιομηχανικής Δύσης και αναζητεί σε αυτά στήριγμα για να εφαρμόσει τα προγράμματά της. Με το πέρασμα του χρόνου, η νεότερη κουλτούρα έχει ταυτιστεί με μεταρρυθμίσεις στην κοινωνία, την οικονομία και την πολιτεία που έχουν σχεδιαστεί για να προωθήσουν τον εξορθολογισμό στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής και καπιταλιστικής προοπτικής.²⁰ Η νεότερη πολιτισμική παράδοση ευνοεί το μηχανισμό της αγοράς και υποστηρίζει τη στρατηγική χρήση του κράτους για τη δημιουργία κοινωνικών και πολιτικών διευθετήσεων ικανών να προωθήσουν τον ανταγωνισμό στην Ελλάδα και να αυξήσουν την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας της διεθνώς. Η ίδια παράδοση είναι πιο δεκτική στις καινοτομίες και λιγότερο διστακτική για το κόστος που ενέχει η ρήξη με την παράδοση του παρελθόντος. Η νεότερη κουλτούρα, περισσότερο προσανατολισμένη προς το εξωτερικό και λιγότερο δεσμευμένη από την εσωστρέφεια της αντιπάλου της, τείνει να ευνοεί, αντί να παρκακωλύει, τη δημιουργία και την εξάπλωση των διεθνών

20. Για τις πνευματικές ρίζες της μεταρρυθμιστικής παράδοσης στον Διαφωτισμό και τον δυτικό φιλελευθερισμό, βλ. ειδικά Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2η έκδ., 1999 και ο ίδιος, *Ι. Μοισιόδαξ*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985. Βλ. επίσης C.Th. Dimaras, *La Grèce au temps des lumieres*, Γενεύη: Droz, 1969 και Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1977. Για τη μεταρρυθμιστική παράδοση, βλ., μεταξύ άλλων, Διαμαντούρος, *Οι απαρχές* Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους* Maniorgardatos, *Stillborn Republic* και Katerina Gardikas, «Partisan Politics in Greece, 1875-1885: Towards a Two-Party System», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College, University of London, 1988.

δεσμών της Ελλάδας και να προωθεί την αφομοίωσή της στο διεθνές σύστημα.

Στο πολιτικό επίπεδο, οι μακροχρόνιες σχέσεις της με το φιλελευθερισμό έχουν ταυτίσει αυτή την πολιτισμική παράδοση με το συνταγματισμό και γενικότερα με μια αφοσίωση στη δημοκρατία (είτε στην παλαιότερη, φιλελεύθερη, είτε στην πιο πρόσφατη πολιτική μορφή της) ως έναν *μακροχρόνιο στόχο* που αξίζει να επιτευχθεί παρά τις όποιες κατά περιόδους ανατροπές. Σύμφωντες με αυτή την αντίληψη της δημοκρατίας είναι: (α) μια ξεχωριστή, δεοντολογική προτίμηση για τη διαμεσολαβημένη άσκηση της εξουσίας, μέσω της δημοκρατίας και της βαθμιαίας εδραίωσης σύγχρονων πολιτικών θεσμών, κατ'άλληλων για το στόχο αυτό και (β) μια διευρυνόμενη και όχι περιοριστική εννοιολόγηση των πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων και γενικότερα μια κεντρική και διαχρονικά ανξάνομένη ενασχόληση με τη φύση και το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Παρεπόμε- νο αυτής της έμφασης στην κυρίαρχη σημασία των θεσμών και των δικαιωμάτων των πολιτών για την επιτυχή μακρά πορεία προς τη δημοκρατία είναι η επιθυμία να μειωθούν η διάχυτη επιρροή των πελατειακών σχέσεων στην πολιτική και η εξάρτηση από εσωστρεφείς διευθετήσεις και συνακόλουθες κορπορατικές δομές. Με αυτή την έννοια, η νεότερη κουλτούρα έχει βαθιά επηρεαστεί από τις εξελισσόμενες τάσεις στις πιο «ανεπτυγμένες» δημοκρατίες της βιομηχανικής Δύσης.

Τα κύρια κοινωνικά και πολιτικά υτοκείμενα που μετατράπηκαν σε κύριους φορείς αυτής της κουλτούρας και έγιναν κοινωνικοί αλλά και διαμορφωτές των αρχών της, υιοθετώντας και προσαρμόζοντας τον φαντασιακό της κόσμο, είναι: (α) μέσα στην Ελλάδα, τα κοινωνικά στρώματα και οι ελίτ που διαχρονικά ταυίζονταν με δραστηριότητες πολιτικές, οικονομικές (αγορατικές, εμπορικές και αργότερα βιομηχανικές) και πολιτικές συνδεδεμένες με το διεθνές σύστημα, (β) οι κοινότητες της ελληνικής διασποράς στην Οθωμανι-

κή Αυτοκρατορία, τη Νότια Ρωσία και στη Δυτική Ευρώπη, μεγάλο μέρος των οποίων είχε εμπλακεί σε εμπορικές και, σε μικρότερο βαθμό, σε τραπεζικές δραστηριότητες, οι οποίες τις συνέδεαν με εξελίξεις στο διεθνές πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό περιβάλλον και τις καθιστούσαν ευαίσθητες απέναντι σε αυτό και (γ) οι πνευματικοί κύκλοι που εξέφραζαν τα προαναφερθέντα κοινωνικά υποκείμενα, μέσα και έξω από την ελληνική επικράτεια.

Η ιδιαίτερη σύνθεση αυτών των φορέων και η θέση τους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας προσδιόριζε, σε μεγάλη έκταση, τους ειδικούς τρόπους με τους οποίους η νεότερη κουλτούρα εσωτερικευε και διαπραγματευόταν τις εγχώριες αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις που επιδρούσαν στην ελληνική πολιτική και κοινωνία. Με άλλα λόγια, ο διεθνής προσανατολισμός αυτών των φορέων και η ανατροφοδοτούμενη ευαισθητοποίηση που απορρέει από αυτόν έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιεχομένου των κοινών πεποιθήσεων και των νοηματικών συστημάτων που συγκροτούσαν, διέτρεχαν και καθόριζαν τον τρόπο με τον οποίο η συγκεκριμένη κουλτούρα κατανούσε το περιβάλλον της.

Πιο συγκεκριμένα, ένα κύριο συστατικό της όλης διαδικασίας που επέδρασε στην ανάπτυξη αυτής της κουλτούρας προέρχεται από την ιστορική εμπειρία των κοινοτήτων της διασποράς και ειδικά των αστικών στρωμάτων τους, τα οποία είχαν μια ισχυρή παρουσία στους διάκενους χώρους των κοινωνιών όπου είχαν εγκατασταθεί. Η άνοδος του εθνικισμού τόσο στα περισσότερο ομοιογενή κράτη της Δυτικής Ευρώπης όσο και στις πολυεθνωτικές οντότητες της Ανατολικό-κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης στη διάρκεια του 19ου αιώνα, καθώς και η έκθεση των κοινοτήτων της διασποράς στη διεισδυτική και μετασχηματιστική δυναμική του δυτικού κεφαλαίου τις έθεταν μπροστά στο εξής δίλημμα: από τη μια, αντιλήφθηκαν καλύτερα τις ευκαιρίες που ενείχε ένα εθνικό εγχείρημα και πολλές από αυτές οδηγήθηκαν να

οραματιστούν, να προωθήσουν και να υποστηρίξουν προσπάθειες μεταρρύθμισης στην Ελλάδα, είτε από κάποια απόσταση είτε, από τα τέλη του 19ου αιώνα, μέσα στα όρια της ελληνικής επικράτειας. Από την άλλη, η ίδια διαδικασία, που με το πέρασμα του χρόνου υπέσκαψε την έως τότε άνοδο και –σε ορισμένες περιοχές– κυριαρχία των κοινοτήτων της διασποράς στα οθωμανικά εδάφη, συνέβαλε ώστε να αποκαλυφθούν τα εύθραυστα θεμέλια και η τελικά ανίσχυρη θέση τους στο πλαίσιο των ριζικά μεταλλασσόμενων πολιτικών και ιδεολογικών συνθηκών. Διαχρονικά υπογράμμισε επίσης τη διαρκή υπόστασή τους και τις κατέστησε περισσότερο ευάλωτες.

Αυτές οι συλλογικές εμπειρίες που δοκίμασε η νεότερη πολιτισμική παράδοση, με την οποία ταυτιζόνταν οι παρσάνο κοινωνικές δυνάμεις, την ευαισθητοποίησαν απέναντι στις ευκαιρίες αλλά και στους κινδύνους που ενείχε η ρευστότητα του εγχώριου και διεθνούς περιβάλλοντος το οποίο αντιμετώπιζε η Ελλάδα. Αυτή η αυξημένη ευαισθητοποίηση μεταμορφώθηκε, με τη σειρά της, σε ένα σύστημα κοινών πεποιθήσεων, το οποίο: (α) έδωσε έμφαση στη γρήγορη προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, (β) υπέβαλε μια μμητική νοοτροπία εκλεκτικισμού που ήταν ανοικτή σε ιδέες και ρεύματα τα οποία ξεπηδούσαν από τη Δυτική Ευρώπη και αποσκοπούσε να διαχωρίζει τις κοινότητες από τα ντόπια κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντά τους και να υπογραμμίζει τους δεσμούς τους με τα δυτικά πρότυπα, (γ) παρήγαγε ένα αίσθημα πολιτισμικού κοσμοπολιτισμού, που συχνά συνδεόταν με μια μεταρρυθμιμένη αίσθηση της διεθνούς σημασίας της Ελλάδας, (δ) προξένησε την άνοδο ενός ξενοφοβικού ρεύματος, εμπειδωμένου όμως περισσότερο στην κοσμική παρά στη θρησκευτική διάσταση της «συρρίκνωσης του ελληνισμού» και ως εκ τούτου ρεύματος ηπιότερου, πιο εκλεπτυσμένου και λιγότερο φορτισμένου από το αντίστοιχο της παρωχημένης κουλτούρας, (ε) δημιούργησε μια αντίληψη χειραγώγησης των διεθνών σχέσεων, η οποία συνυπήρχε άκοιμα με μια πιο ρεα-

λιστική και κατά περιόδους δημιουργική αίσθηση ευκαιριών αλλά και ορίων που συναντούσε μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα, καθώς επιχειρούσε να αναβαθμίσει τη διεθνή πολιτική της παρουσία, ευρισκόμενη σε μια ιστορικά ευαίσθητη και ταραγμένη περιοχή του κόσμου και (στ) προέβαλε έναν δυναμικό εθνικισμό, βασισμένο στη θέληση για επιβίωση, που είχε παρασθεί μέσα από τις εμπειρίες των ελληνικών μειονοτήτων και μετριαζόταν από το μεγαλύτερο βάρος που η νεότερη κουλτούρα έδινε στην αναζήτηση για μεταρρυθμίσεις.²¹

Συνοπτικά, πρόκειται για μια μεταρρυθμιστική κουλτούρα, της οποίας το «όραμα κοινωνίας» διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις της ελληνικής αστικής διασποράς και των εγχώριων συμμάχων της. Αντλεί σε μεγάλο βαθμό από το φιλελεύθερο, δυτικό μοντέλο μετάβασης στη νεωτερικότητα μέσω του μηχανισμού της αγοράς και της εσωτερικής πολιτικής, ευνοεί τις μετριοπαθείς και σταδιακές αλλαγές και αποδίδει προνομιακό ρόλο στην κοινωνία ως προς τις σχέσεις της με το κράτος. Εφοδιασμένη με αυτή την κοσμοπολίτικη κοσμοθεώρηση, η μεταρρυθμιστική κουλτούρα ήταν το ανερχόμενο στοιχείο του ελληνικού κόσμου την περίοδο ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου

21. Για τη σημασία της διασποράς στην ανάπτυξη της σύγχρονης Ελλάδας και, έμμεσα, για την επίδρασή της στη μεταρρυθμιστική κουλτούρα, βλ., μεταξύ άλλων, Κωνσταντίνος Τσουνκάς, *Εξάρτηση και αναπαγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977· Γ. Λεβυλές, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα: Εξάντας, 1977· Harilaos Exertzoglou, «Greek Banking in Constantinople 1850-1881», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College, University of London, 1986· Χάρις Εξερχτόζιλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφάλαιων. Ελληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη. Το κατάστημα Ζαρίφης-Ζαφρόπουλος, 1871-81*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989 και Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.

αιώνα και τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Από τότε και έως την κατάργηση του αυταρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών το 1974, το στοιχείο αυτό πέρασε μια περίοδο αργής αλλά εμφανούς παρακμής, παράλληλα με τη βαθμιαία διάλυση των κοινοτήτων της διασποράς και την εξάντληση του βεγζελικού εγχειρήματος, που και τα δύο το είχαν υποστηρίξει. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η παρωχημένη κουλτούρα δοκίμασε μια αυξανόμενη υπερχρή στα ελληνικά πολιτικά πρόγραμμα.²²

Οι δομικές αλλαγές στην εσωτερική πολιτική σκηνή και τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, που συνδέθηκαν με την εγκαθίδρυση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1974, και η επακόλουθη ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες απελευθέρωσαν μια δυναμική η οποία εμφύσησε νέα ζωή στη μεταρρυθμιστική πολιτισμική παράδοση και τη βοήθησαν να περάσει σε μια περίοδο σημαντικής ανάκαμψης, επιτρεπόντάς της σταδιακά να προκαλέσει την αντίπαλό της, την παλαιότερη παράδοση, σε έναν αγώνα για την απόκτηση της υπεροχής στη σύγχρονη φάση εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής ζωής. Για λόγους που ελπίζω να φανούν στη συνέχεια, η σύγκρουση ανάμεσα στις αντίπαλες κουλτούρες, που προήλθε από αυτή την πρόκληση, κατέληξε σε μια ακόμη μεταβατική περίοδο, της

22. Για την εννοιολογική διαφορά ανάμεσα στην «ανάπτυξη» και τον «εκσυγχρονισμό», βλ. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία* και P. Nikiforos Diamandouros, «Political Modernization and Political Clientelism in Nineteenth Century Greece», αδημοσίευτη εργασία, 1974. Η σχέση ανάμεσα στην κουλτούρα και την πολιτική δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας στις σύγχρονες αναλύσεις της νεότερης ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής. Για τον Μεσοπόλεμο, βλ. Manrogoratos, *Stillborn Republic*, σ. 182-296, που περιέχει εύστοχες αναλύσεις ορισμένων ειδικών όψεων αυτής της σχέσης. Για την πιο πρόσφατη περίοδο, βλ. Κωνσταντίνος Τσουνκάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφύλιου Πολέμου», στο Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σ. 561-594.

οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά ήταν η εμφανής απροσδιοριστία και αβεβαιότητα αλλά και οι αυξανόμενες συγκρούσεις που έχουν αφήσει το στίγμα τους στις εξελίξεις των δύο τελευταίων δεκαετιών. Σε αυτές τις εξελίξεις θα στραφούμε τώρα.

Η μεταδικτατορική περίοδος

Ο περιορισμός της έρευνάς μας σε μικρότερη χρονική περίοδο εκπληρώνει μια σημαντική μεθοδολογική λειτουργία: επιτρέπει στην ανάλυσή μας να επικεντρωθεί στο μικροεπίπεδο και καθιστά δυνατή την πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας, μέσω της οποίας καθεμιά από τις ανταγωνιστικές κουλτούρες εσωτερικεύει ορισμένα γεγονότα, τα αφομοιώνει στη δική της αξονική λογική, τους προσδίδει ειδικό μήνυμα και συμβολικό περιεχόμενο και τα καθιστά ικανά να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί αναπαγωγής και διάχυσης. Από αυτό συνάγεται ότι τα ίδια γεγονότα ή σύνολα εξελίξεων εσωτερικεύονται με διαφορετικούς τρόπους από την κάθε κουλτούρα, αποκτώντας νόημα και περιεχόμενο συμβατό με την αξονική λογική της καθεμιάς αλλά και ενδυναμώνοντας τη λογική αυτή. Το ειδικό βάρος, όμως, που θα έχει μακροχρόνια κάθε γεγονός ή σύνολο γεγονότων στη διαμόρφωση του όλου συστήματος κοινών πεποιθήσεων και νοημάτων που εμποτίζουν καθεμιά κουλτούρα δεν μπορεί να διαφανεί εύκολα πριν περάσει ορισμένος χρόνος. Στο μεταξύ, το καλύτερο που μπορεί να κάνει κάποιος είναι να εστιάσει το ενδιαφέρον του στις ανερχόμενες τάσεις που διακρίνονται μέσα από αλληλούχια γεγονότων και αναδεικνύουν πολλαπλές πιθανές «αναγνώσεις» της περιόδου που τον/την ενδιαφέρει.

Τα διλήμματα που τίθενται από τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από μακρύτερες σε βραχύτερες περιόδους μεγεθύνονται, εάν το προσωρινό πλαίσιο της έρευνας αφορά μια στιγμή μετάβασης, η οποία εξ ορισμού περιλαμβάνει μεταβο-

λές στις σχέσεις ανάμεσα σε ανταγωνιστικούς συνασπισμούς δυνάμεων, περιόδους ανόδου και πτώσης και ρευστότητα που συσκοτίζει την κατεύθυνση των γεγονότων και καθιστά την εσωτερική λογική τους λιγότερο ευδιάκριτη. Τέτοια, πιστεύω, είναι η περίπτωση των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων, που, όπως ελπίζω να καταδείξω, χαρακτηρίζονται από βαθμιαία άνοδο της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας και από την έντονη αντίσταση της παρωχημένης κουλτούρας μπροστά στην προοπτική της διαφαινόμενης περιθωριοποίησής της.

Το 1974 αναμφίβολτα είναι σημείο καμπής και για τις δύο κουλτούρες. Η εγκαθίδρυση τη χρονιά εκείνη πλήρους πολιτικής δημοκρατίας για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία άλλαξε σε βάθος και μόνιμα τις δομές της ελληνικής πολιτικής ζωής. Η έλευση της πολιτικής δημοκρατίας, συσκοτισμένη από τις αναμφισβήτητες συνέχειες με το παρελθόν που προκάλεσε ο επανδρωτικός μάλλον παρά ιδρυτικός χαρακτήρας της μεταπολίτευσης, έθεσε σε κίνηση ισχυρές, μακροχρόνιες διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής που επηρέασαν βαθιά την εξέλιξη των δύο πολιτισμικών παρადόσεων. Οι πιο προφανείς από αυτές τις διαδικασίες, που συνεχίζονται ακόμη και σήμερα, είναι: (α) η χειραφέτηση στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της χώρας από την ξένη κηδεμονία, (β) ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής σκηνής με αντίστοιχες επιρροές στην κοινωνία και την κουλτούρα και (γ) η διεθνοποίηση και πιο ειδικά ο εξευρωπαϊσμός της ελληνικής πολιτικής και κουλτούρας, εξέλιξη στενά συνδεδεμένη με την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση και με βαθιές και μακροχρόνιες συνέπειες για τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.²³

23. Για τη μετάβαση στη δημοκρατία το 1974, βλ. Harry J. Psomiades, «Greece: From the Colonels' Rule to Democracy», στο John H. Hertz (επιμ.), *From Dictatorship to Democracy: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, Westport, CT: Greenwood Press, 1982, σ. 251-273. Susannah Verney και Theodore Coulombis, «State-International Systems

Αυτές οι τρεις διαδικασίες ορίζουν ένα πλαίσιο αναφοράς που μας επιτρέπει να μιλάμε για τα μεταδιδικτατορικά χρόνια στην Ελλάδα ως μια περίοδο κατά την οποία η φύση του φασιστικού κόσμου και του λόγου που επικρατούσαν ήταν δημοκρατική, με την ευρεία έννοια του όρου. Ειδικότερα, ενώ παλαιότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας είχαν σηματοδοτεί από διαμάχες σχετικές με την *παραγνώριση* της δημοκρατίας, ο κύριος λόγος κατά την τρέχουσα περίοδο αντανάκλα διαμάχες και διαφορές για το είδος της δημοκρατίας που πρέπει να κυριαρχήσει στην Ελλάδα. Κάτω από αυτό το πλαίσιο, οι κοινές πεποιθήσεις και τα νοηματικά συστήματα που εμπεριέχονται στις δύο αντίπαλες κουλτούρες διαφέρουν σημαντικά. Οι διαφοροποιημένοι και συχνά αντιφατικοί τρόποι με τους οποίους αυτές οι διαδικασίες επέδρασαν στην αναπτυξιακή πορεία κάθε κουλτούρας –ενδυναμώνοντας και ταυτόχρονα υποσκάπτοντάς την– και οι πολλαπλές αναγνώσεις, τις οποίες παρέχουν, απαιτούν μια πιο συστηματική ανάλυση και αξιολόγηση. Σε αυτές θα στραφούμε τώρα, αφού πρώτα σημειώσω με συντομία ποια περιοδολόγηση θα ακολουθήσω και τους λόγους που την επιβάλλουν.

Interaction and the Greek Transition to Democracy in the mid-1970s», στο Geoffrey Pridham (επιμ.), *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*, Leicester, England: Leicester University Press, 1991, σ. 103-124· Constantine Arvanitopoulos, «The Political Economy of Regime Transition: The Case of Greece», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, The American University, 1989· P. Nikiforos Diamandouros, «Transition to, and Consolidation of, Democratic Politics in Greece, 1974-83: A Tentative Assessment», στο Geoffrey Pridham (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies. Regime Transitions in Spain, Greece and Portugal*, Λονδίνο: Frank Cass, 1984, σ. 50-71· ο ίδιος, «Regime Change and the Prospects for Democracy in Greece: 1974-1983», στο Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter και Laurence Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1986, σ. 138-165 και Takis S. Pappas, *Making Democracy in Greece*, Λονδίνο: Macmillan, 1999.

Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης, η μεταδιδικτατορική περίοδος θα διαφεθεί σε δύο υποπεριόδους: η πρώτη εκτείνεται από το 1974 έως το 1985. Η δεύτερη αρχίζει το 1985 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Το βασικό κριτήριο που επιβάλλει αυτή την περιοδολόγηση ήταν η ικανότητα της ελληνικής οικονομίας και πολιτείας να αφομοιώσουν με επιτυχία κατά την πρώτη υποπερίοδο και να εντάξουν στα αντίστοιχα συστήματά τους ευρεία και κοινωνικά ανερχόμενα στρώματα που ήταν ουσιαστικά περιθωριοποιημένα μέσα στο μεταπολεμικό αντικομμουνιστικό σύστημα και είχαν αποκλειστεί από την αυτόνομη συμμετοχή τους σε αυτό.

Η πρώτη υποπερίοδος, την οποία θα ονομάσω «στιγμή της ενσωμάτωσης», χαρακτηρίστηκε από: (α) την ενσωμάτωση των στρωμάτων αυτών στην πολιτική δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα μετά το 1974, (β) την αυτόνομη συμμετοχή τους στο πολιτικό σύστημα μέσω των θεσμικών μηχανισμών που τους προσφέρθηκαν για το σκοπό αυτό κυρίως από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ και (γ) τη σαφή, πρώτα ιδεολογική και κατόπιν πολιτική, υπεροχή τους στην ελληνική κοινωνία και πολιτική, το 1974-1981 και το 1981-1985 αντίστοιχα. Η περίοδος μετά το 1985, για την οποία το πρόγραμμα λιτότητας του Οκτωβρίου 1985 ήταν ένα συμβολικό εναρκτήριο σημείο, μπορεί να ονομαστεί «στιγμή περιχαράκωσης». Η περίοδος αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια εποχή κατά την οποία η κερημένη ταχύτητα προς την ενσωμάτωση άγγιξε ή έφθασε στα όριά της, καθώς οι κοινωνικές δυνάμεις που την επιδίωκαν ειπλήθαν σε μια φάση οχύρωσης. Στο εξής οι δυνάμεις αυτές θα λειτουργήσουν περισσότερο ως συνθήκες περιοριστικής της αναδόμησης και του μετασχηματισμού που απαιτούνταν για την ουσιαστική αφομοίωσή τους στην ελληνική οικονομία και κοινωνία παρά ως φορείς περαιτέρω αλλαγών.²⁴

24. Για τη δόμηση και τη δυναμική του μεταμφισιακού κράτους και της λογικής του αποκλεισμού που το διέπει, βλ., μεταξύ άλλων, το κεφάλαιο

Η χειραφέτηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής

Η πανωλεθρία της Κύπρου και οι συνέπειές της συνθέτουν τη διεθνή διάσταση των τριών κεντρικών εξελίξεων που ορίζουν το 1974 ως χρονιά πολλαπλής σπουδαιότητας για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και πολιτική. Στο πλέον προφανές επίπεδο, η κρίση που ξέσπασε από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και την ουσιαστική αδυναμία της Ελλάδας για πρόληψη ή αναστροφή της προκάλεσε μια σειρά από δομικές αλλαγές στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Οι πιο σημαντικές από αυτές ήταν: (α) η απομάκρυνση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την αποικειστική και συχνά δουλκή εξάρτηση από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, (β) η υιοθέτηση μιας πιο φιλοευρωπαϊκής στάσης, υπογραμμισμένης από τη σύσφιγξη των δεσμών με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και, πάνω από όλα, από την αίτηση και την τελική ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, (γ) η ανάπτυξη στενότερων δεσμών με κράτη των Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης και με την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και (δ) η ανάδειξη μιας περισσότερο αυτόνομης παρουσίας της χώρας στο διεθνές σύστημα.

Ο αναπροσανατολισμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πέρα από την αμερικανική κηδεμονία και η παρεπόμενη

«Καπιταλισμός και δικτατορία στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία*, σ. 268-302· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1981· Νίκος Αλβιζάντος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986, σ. 139-271 και 447-600· Ζ. Μείνω, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μτάυρον, 1973 και Diamandouros, «Regime Change». Για μια πρώτη ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες αυτά τα περιθωριοποιημένα σφάλματα ενσωματώθηκαν στο πολιτικό σύστημα μετά το 1974, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «PASOK and State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece, 1974-1988», στο Speros Vryonis, Jr. (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, New Rochelle, NY: Caratzas Publishers, 1991, σ. 15-35.

μετατόπιση από το καθεστώς της δορυφόρου χώρας σε αυτό της συμμάχου επηρέασε τις δύο ελληνικές κουλτούρες με σημαντικούς αλλά διαφορετικούς και αντιθετικούς τρόπους. Στο λόγο της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, η γλώσσα και το φαντασιακό στοιχείο που σχετίζεται με την ανορθωμένη κυριαρχία αντηχούσε με ένα αίσθημα υπερφάνειας και επιτυχίας, το οποίο εμπειρείχε η άρτι ανακαλυφθείσα ικανότητα της χώρας να μετριάσει την εξάρτηση από τις ΗΠΑ και να προκρίνει αντίθετα την ευρωπαϊκή επιλογή της μέσω της συμμετοχής της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και τους σχετικούς ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η ικανότητα της Ελλάδας να υπαγάγει καθαρά στρατιωτικούς και στρατηγικούς υπολογισμούς σε πολιτικές και οικονομικές προτεραιότητες έγινε επίσης αντιληπτή ως προσωπική της λογικής του εκσυγχρονισμού, του εξορθολογισμού και της μεταρρύθμισης και συνακόλουθα ως ωφέλιμη για τη μεταρρυθμιστική κουλτούρα.

Εξάλλου, οι πιο αρνητικές εμπειρίες και εικόνες που συνδέονταν συνολικά με την κυπριακή κρίση και τη συνέχεια της άφησαν το στίγμα τους στην παρωχημένη κουλτούρα. Το κύμα του αντιαμερικανισμού, που ήλθε στην επιφάνεια ως αποτέλεσμα της ελληνικής αίσθησης περί αμερικανικής μεροληψίας υπέρ της Τουρκίας, κατά τη διάρκεια της κυπριακής κρίσης τον Ιούλιο του 1974, αλλά και η ισχυρή πεποίθηση μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με την αμερικανική εμπλοκή στο πραξικόπημα του Απριλίου 1967, συνέβαλαν στην όξυνση του ξενοφοβικού στοιχείου της παρωχημένης κουλτούρας και στην εμφάνιση αμφιβολιών ως προς το εύρος της αναβαθμισμένης κυριαρχίας, που η μετάβαση στη δημοκρατία είχε παραγάγει. Το έντονο, αν και λανθάνον ρεύμα αντιδυτισμού και η εξισωτική και αναγωγιστική λογική η οποία διατρέχει αυτή την κουλτούρα ανέβηκαν οριζτικά στην επιφάνεια με τη μορφή επιχειρημάτων που υποστήριζαν ότι η αλλαγή από την αμερικανική στην ευρωπαϊκή επιλογή δεν ήταν παρό μια απλή μεταβολή κηδεμόνα της Ελλάδας και δεν

ενίσχυε καθόλου την εθνική ανεξαρτησία και κυριαρχία. Ο ίδιος βαθύς, ενστικτώδης αντιδυτικισμός, συνδυασμένος με την ταυτόχρονη απόρριψη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ως βιώσιμου εναλλακτικού υποδείγματος για την Ελλάδα, οδήγησε στην υιοθέτηση, από το ΠΑΣΟΚ και από τα διευθυνόμενα κοινωνικά στρώματα που εκφράζονταν από αυτό, ενός έκδηλου τριτοκοσμικού προσανατολισμού, ο οποίος ενίσχυσε την έντονη αλλά λανθάνουσα ταύτιση με άλλους λαούς και έθνη που θεωρούνταν ότι μοιράζονταν με την Ελλάδα μια κοινή κληρονομιά εκμετάλλευσης από τον δυτικό καπιταλισμό.

Οι περισσότεροι αναλυτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής παρατηρούν σωστά ότι αυτές οι αγκυρές απόψεις μετράστηκαν σημαντικά με το πέρασμα του χρόνου. Ασφαλώς κατά την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, τα δομικά προτάγματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατέστησαν αναγκαίο τον απότομο περιορισμό της χρήσης της γλώσσας και του φανταστικού στοιχείου, τα οποία προέρχονταν από τις κοινές πεποιθήσεις της παρωχημένης κουλτούρας σε ό,τι αφορούσε το σχεδιασμό και την εκτέλεση της εξωτερικής πολιτικής. Και όταν τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνταν, παρέμεναν περιορισμένα στο επίπεδο της ρητορείας –ιδίαιτερα σε κρίσιμους για τα ελληνικά συμφέροντα τομείς (ΗΠΑ, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, NATO, Τουρκία)– ή διοχετεύονταν σε πρωτοβουλίες που δεν προκαλούσαν υπερχολική ζημία στα ζωτικά διεθνή συμφέροντα της χώρας. Παρ' όλα αυτά, η διατήρηση αυτής της ρητορικής υπογραμμίζει τη συνεχιζόμενη ισχύ του ξενοφοβικού στοιχείου, που είναι βαθιά ριζωμένο στην παρωχημένη κουλτούρα και τονίζει την αμείωτη δυνατότητα της για εκμετάλλευση της εξωτερικής πολιτικής στην εσωτερική πολιτική σκηνή εκείνης της περιόδου (1981-1985).

Η βαθμιαία αποστασιοποίηση από τις αγκυρές θέσεις που το ΠΑΣΟΚ είχε ως αντιπολίτευση έγινε ακόμη σαφέστερη την περίοδο μετά το 1985, όταν η λογική της «στιγμής της περιχαράκωσης» υπαγόρευσε μέτρα πολιτικής τα οποία ήταν όλο και

πιο κοντά στο πνεύμα των κύριων συμμάχων της Ελλάδας και των εταίρων της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες ή το NATO. Η υιοθέτηση ακόμη πιο πραγματιστικών θέσεων πολιτικής στον τομέα των εξωτερικών σχέσεων επιβεβαιώθηκε επαρκώς στη νέα διακήρυξη αρχών του ΠΑΣΟΚ, που εκδόθηκε το 1993, στη 19η επέτειο της αρχικής διατύπωσής τους της 3ης Σεπτεμβρίου 1974, η οποία από τότε λειτουργούσε ως το κύριο ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς του κόμματος. Από το γλωσσικό ύψος που χρησιμοποιήθηκε στο νέο κείμενο σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής διαφαίνεται σαφώς ότι, τουλάχιστον στο διακηρυγματοτικό επίπεδο, το ΠΑΣΟΚ επωφελήθηκε από την επαφή του με την εξουσία και υιοθέτησε θέσεις πολιτικής που λίγο διαφέρουν από εκείνες των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη. Η τάση αυτή ενισχύθηκε ιδιαίτερα μετά την επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1993 και σταδιακά απέκτησε κυρίαρχες διαστάσεις κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του Κωνσταντίνου Σημίτη.²⁵

25. Μεταξύ των έργων ανάλυσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, που περιλαμβάνουν οπτικές και από τις δύο αντίπαλες κουλτούρες, είναι: Dimitri C. Konstantas, «Greek Foreign Policy Objectives, 1974-1986», στο *Yearbook* 1988, Αθήνα: ΕΛΙΑ-ΜΕΠ, 1989, σ. 93-128· Van Coughoudakis, «Greek Foreign Policy, 1945-1985: Seeking Independence in an Interdependent World-Problems and Prospects», στο Kevin Featherstone και Dimitrios K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece before and after the Colonels*, Λονδίνο: Croom Helm, 1987, σ. 230-252· Theodore A. Coulombis, «The Structures of Greek Foreign Policy», στο Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, σ. 95-121· ο ίδιος, «Defining Greek Foreign Policy Objectives», στο Howard R. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Washington, DC: American Enterprise Institute, 1981, σ. 160-184· Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1985: εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας, 1986, σ. 109-134· Heinz-Jürgen Axt, *Aussenpolitik Griechenlands: Grundzüge und Bestimmungsfaktoren nach dem Ende der Militärjunta*,